

V. ДИСКУСІЇ

Валерій Степанков

1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посополитій?

Проблематика, пов'язана з дослідження революції XVII ст., продовжує залишатися однією із найскладніших, найактуальніших і водночас слабо вивчених, особливо на рівні монографічних досліджень. Брак фундаментальних робіт не дозволяє відтворити цілісної панорами перебігу її подій, висвітлити місце у європейських революційних процесах XVII-XVIII ст., наслідки для розвитку міжнародних відносин Східної і Південно-Східної Європи, роль еліти й рівень її політичної свідомості та ряд інших важливих аспектів. Відкритим залишається питання хронологічних меж революції, не вщухає дискусія навколо вияснення її типології.

Не має потреби зайвий раз наголошувати на науковій важливості з'ясування суті революції, якій судилося відіграти роль потужного соціально-політичного вибуху, що істотно вплинув на розвиток української нації та співвідношення сил на міжнародній арені Східної і Південно-Східної Європи. Сповна усвідомлюючи як всю складність процесу «ідентифікації» події, що супроводжується віднайденням властивих прикметних ознак, які визначають її сенс, так і недосконалість самих дефініцій, термінів і понять, їхню багатозначність й семантичну еволюцію, все ж вважаю, що вчений повинен прагнути максимально точно характеризувати її зміст, відштовхуючись від аналізу комплексу джерел та історіографічного спадку.

Висловлене міркування у жодному випадку не спрямоване на утвердження догми якоїсь однієї оцінки, дефініції, концепції. Історична діяльність різнолика, інформація джерел багатоплурна, бачення дослідника суб'єктивне, а відтак закономірною є наявність повного спектру різноманітних поглядів. Йдеться про принципово інше – свідоме чи мимовільне ігнорування точності значення наукових понять, термінів і дефініцій, їх

довільне, без врахування існуючих відмінностей, використання як синонімів при характеристиці одних і тих же подій, процесів і явищ, внаслідок чого виникає термінологічна плутанина, стирається різниця між відмінними поняттями, а відтак зображувана картина втрачає внутрішню логічну цілісність й окремі сюжетні лінії зазнають викривлення. Сповна поділяю міркування Д. Халперн: «...якщо дослідники хочуть бути впевненими, що говорять про одне й те саме, їм треба домовитися про визначення»¹.

Наведу для прикладу висвітлення змісту українських подій 1648-1657 рр. у фундаментальній роботі «Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів» (Львів, 2002) відомих учених Л. Зашкільняка й М. Крикуна. Вони характеризуються як «Визвольна війна українського народу», але у тексті використано й назву «козацько-польська війна». Відомо: перше поняття вживається переважно українськими істориками, друге – польськими, і між їхнім змістом існує істотна різниця. Якщо перші вбачають у них боротьбу за незалежність від Польщі й створення Української держави, то другі – громадянську («домову») війну у Речі Посполитій, що велася з козацтвом. А тому постає запитання: яка все ж таки подія відбувалася в Україні? Не зрозуміло також, якщо йдеться про «Визвольну війну українського народу», то чому у тексті майже нічого не говориться про її найважливіший результат – утворення Української держави, а замість термінів «українці», «українське військо», «українсько-польські переговори», «українсько-польське перемир'я» та ін. вживаються терміни «козаки», «козацьке військо», «козацько-польські переговори», «козацько-польське примирення» тощо? Неточним є вжиття терміну «Україна» у наступному вислові: «Прийнята на Переяславській козацькій раді 18 січня 1654 р. ухвала про перехід України під протекторат Московської держави...» Адже не відомо, про що власне йдеться: якщо він стосується усіх етноукраїнських земель, то це не вірно; якщо ж лише теренів витвореної держави (гетьманату), що насправді мало місце, то для їх означення слід було вжити термін «гетьманат» або «козацька Україна»².

1. На зламі інтелектуальної боротьби між модерністами та примордіалістами

Новітня українська історіографія типології визвольних змагань середини XVII ст. має кілька прикметних рис. По-перше, найбільшого поширення набули дефініції «Національно-визвольна (Визвольна) війна» та «Національна революція», які, на думку Ю. Мицика, є найвмотиво-

¹ Цит. за: Терно С. Нові підходи у вивченні історії: прогрес в науці чи шлях в нікуди // Історія в школах України. – 2003. – № 2. – С. 50.

² Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 175-179, 182-183.

ванішими³. Погоджуючись із цим, зауважу, що дана термінологічна проблема продовжує залишатися відкритою, потребує спеціального дослідження й обговорення на самому високому професійному рівні з метою якомога точнішого з'ясування її суті. Попри існуючі розбіжності у доцільності вжиття тих чи інших термінів, розмаїття поглядів, все ж переважна більшість учених сходиться у тому, що боротьба українців носила визвольний, конфесійний і соціальний характер, спрямовувалася на здобуття незалежності й розбудову власної держави. Таким чином підтверджується правдивість (у найголовнішому) концепції визвольних змагань, розробленої класичною історіографією.

По-друге, проходив позитивний процес оволодіння поширеними на Заході теоріями пізнання й доробком різноманітних методик проведення досліджень, що дозволило глибше осягнути зміст події. На жаль, не обійшлося і без «хвороби росту» (у чомусь, вочевидь, закономірної). Частина науковців, замість того, щоб копіткою працею опанувати їх сутність й творчо застосовувати у вивченні національної історії, обрала значно легший шлях – шлях імітації новизни власного творчого доробку (який видається щонайменше за останнє слово світової науки) за допомогою жонглювання десятком-двома найчастіше вживаних у західній історіографії понять і термінів («модерна нація», «домодерне суспільство», «ранньомодерний народ», «міф», «рецепція», «рефлексія», «дискурс», «парадигма», «міфологема», «архетип», «дихотомія» та ін.), створюючи позірну видимість володіння (при чому, виняткову) «філософським каменем» пізнання історичної правди. Як слушно спостеріг Г. Касьянов, «слово «міф» та спорідненні з ним поняття в сучасному українському суспільствознавчому лексиконі (слензі), балачках можуть претендувати на чемпіонство разом із «дискурсом», «парадигмою» та деякими іншими кальками, вживання яких вважається ознакою сучасності, інтелектуальної розвиненості та наукової вагомості тієї чи іншої особистості»⁴. Від такої гри у науку, що засвідчує брак професіоналізму, хотілося б застерегти молодих науковців.

По-третє, відбувалися спалахи суперечок між модерністами й примордіалістами (переніалістами) навколо змісту термінів «нація», «національний» й похідних від них «національна свідомість», «національні інтереси», «національно-визвольна війна», «національна революція» й ін. та доречності їх використання щодо характеристики процесів, подій і явищ середини XVII ст. Поки що вони не внесли ясності у сутність проблеми,

³ Мицик Ю. Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.7. – К., 2000. – С. 264; Його ж. Національно-визвольна війна українського народу 1648-1658 років: стан і проблеми дослідження // Україна крізь віки. Збірник статей. – К., 2000. – С. 125.

⁴ Касьянов Г. Світоглядна (р)еволюція? Олександр Гриценко. «Своя мудрість». Національні міфології та «громадянська релігія» в Україні. – К.: Інститут культурної політики, 1999. – 183 с. // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Вип.2. – С. 13.

оскільки носять характер не наукової дискусії з усього кола її питань, а взаємних дорікань і навіть натяків (відвертих і прихованих) на фахову недолугість опонентів тощо. Як на моє розуміння (можливо, помилкове), перед у цьому ведуть прихильники модерністів, котрі закидають опонентам «модернізацію оцінок тодішніх подій», оскільки, мовляв, «залишається відкритим питання про існування на той час української нації»; екстраполяцію сучасного змісту понять «нація», «національний», «національна революція» на явища, що належали до іншої епохи (для прикладу дивись зауваження на праці В. Смолія і В. Степанкова⁵).

Причому, критика ведеться не на основі вивчення джерел, а виключно відштовхуючись від теоретичних засад концепції модерністів. Але ж добре відомо, що нині гуманітарні науки у світі не спроможні розробити єдиновірної (універсальної) теорії ні «нації», ні «націоналізму», а відтак їх існують десятки. І найбільшого поширення з-поміж них набрали ідеї інтелектуальних шкіл модерністів і примордіалістів, аналіз яких дозволив вияснити існування у них як сильних, так і слабких сторін⁶. Виходячи з цього, вважаю безперспективним обмін думками, якщо одна із сторін вважатиме свою позицію «священною короною», а позицію опонентів «нечестивою істотою», що заслуговує тільки на кпини за недолугість та «первородний гріх» – одвічну помилковість. Не потрібно ігнорувати наступного застереження видатного англійського дослідника проблем нації і націоналізму Е. Д. Сміта: «...нам слід виявляти стриманість, не хапаючись відкидати можливості існування націй або навіть якоїсь форми релігійного націоналізму перед початком новітньої доби»⁷. Як зазначає Г. Касьянов, у монографії «Націоналізм і модернізм. Критичний огляд сучасних теорій націй і націоналізму» (1998 р.) він дійшов висновку, що «модерністська парадигма» в теоріях нації і націоналізму, яка домінувала у відповідних дослідженнях впродовж останніх трьох десятиліть, «інтелектуально вичерпала себе»⁸. Е. Д. Сміт показав у ній й принципову відмінність у поглядах модерністів і примордіалістів на сутність нації: «для модерністів нація є політичною спільнотою, «механічно» сконструйованою елітами в модерну епоху, з одного боку внутрішньо розділеною (класи, соціальні верстви, страти тощо), а з іншого – об'єднаною засобами масової комунікації.

⁵ Гриценко О. Архетипальний володар (Богдан Хмельницький) // Герої та знаменитості в українській культурі. – К., 1999. – С. 71; Зашкільняк Л. Українська історична польоністика на сучасному етапі (90-ті рр.) // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ, Нью-Йорк, Торонто, Париж, Львів, 2000. – С. 572; Касьянов Г.В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 48; Його ж. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 286-287; Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип.3. – С. 58-78.

⁶ Див.: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму; Сміт Е.Д. Національна ідентичність. – К., 1994.

⁷ Сміт Е.Д. Назв.праця. – С. 58.

⁸ Див.: Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – С. 331.

«Переніалісти» дотримуються іншої думки: нація – це культурна, органічна та історична спільнота, корені якої сягають найдавніших часів. Ця спільнота є внутрішньо єдиною, оскільки вона створюється на основі «народу» і спадкових зв'язків»⁹.

Слід вітати формування наукових шкіл, представники яких розробляють несхожі концепції. Роботи, створені ними, дозволяють побачити події, явища й процеси з різних сторін, а відтак й з'ясувати (з тією чи іншою повнотою правди) їхню сутність. «Наука, – відзначав М. Блок, – розчленовує дійсність тільки для того, щоб краще розглянути її дякуючи перехресним вогням, промені яких постійно сходяться й пересікаються. Небезпека виникає лише з того моменту, коли кожний прожектор починає претендувати на те, що він один бачить все, коли кожний кантон знання уявляє себе цілою державою»¹⁰. Повністю погоджуюся з цією думкою видатного вченого, як і з його заклик до істориків відмовлятися від ролі судді й намагатися «зрозуміти», бо «так просто кричати: «На шибеницю!»»¹¹.

2. Реанімування застарілих міфів під прапором постмодернізму

Помітним явищем в українській історіографії революції XVII ст. стала розробка (із середини 90-х рр. XX ст.) талановитим ученим Н. Яковенко власної системи поглядів на її суть, істотно відмінної від домінуючої концепції. Вона заслуговує на увагу не лише завдячуючи своєму змісту, але й тій позиції, яку зайняла її авторка.

По-перше, це визнання нею за собою й колом односторонців (насамперед редакції журналу «Український гуманітарний огляд») покликання «тягнути на собі» «лідерську функцію» у вітчизняній історичній науці¹². По-друге, проголошення своїм кредо («моральним обов'язком науковця») оповідати лише «безсторонню» «правду історії», з одночасною заявою з позицій постмодерністської методології про непізнанність історії: «історик не дано пізнати світ таким, яким він був насправді». По-третє, постійне підкреслювання факту явного, якщо не безнадійного, відставання історичної науки в Україні від «сучасного наукового мислення», яке тільки «може дати ключ до розуміння українського суспільства доби Хмельниччини». На переконання дослідниці, «наша українська історіографія не хоче далі читати, не хоче модернізуватися. Панують якісь старі догми, фасад перефарбовується, а структура не змінюється»¹³. В такий спосіб, як слушно спостеріг С. Терно, прихильниками постмодернізму навіюється нам думка, що “відбувся “пере-

⁹ Там само. – С. 334.

¹⁰ Блок М. Апологія истории или ремесло историка. – М., 1986. – Изд. 2-е доп. – С. 85-86.

¹¹ Там же. – С. 80-82.

¹² Чорней Ю. Наталя Яковенко: “Історик не дано пізнати світ таким, яким він був насправді...” // Дзеркало тижня. – 2003. – 25 січня (№ 3). – С. 20.

¹³ Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 68-75; Її ж. У кольорах пролетарської революції. – С. 66-68, 70, 76-77; Чорней Ю. Наталя Яковенко: «Історик не дано пізнати світ...» – С. 20.

ворот”, модернізація історичної науки, що зарубіжна історична наука має пріоритет”¹⁴. По-четверте, дивовижна вибірковість критики: вона спрямовується (у жорсткій і далеко не завжди коректній формі) на минулі і сучасні погляди й концепції виключно українських істориків (в одному з виступів прозвучав алегоричний заклик «рубати пальці «неправильним» історикам»¹⁵). При цьому її стріли з вражаючою точністю обминають доробок польських, російських та єврейських науковців. По-п’яте, прагнення будь-що (складається навіть враження, що воно стало ледь не основним завданням творчого пошуку Н. Яковенко) «ревізувати» «найміцніший монумент старої історіографії» – витворену нею «парадигму» «великої війни» середини XVII ст.¹⁶. По-шосте, малозрозуміле козирання відсутністю фахової історичної освіти. «Хоч як це парадоксально, – стверджує вчений, – але до певної міри мені пощастило, що я не маю системної історичної освіти»¹⁷.

В чому ж полягає зміст запропонованої дослідницею концепції? При з’ясуванні її основних положень виникають певні труднощі, зумовлені наступними обставинами. По-перше, вони сформульовані не в одній, спеціально присвяченій даній проблемі праці, а в кількох, тому доводиться їх відшукувати й систематизувати. По-друге, існуванням явних суперечностей у висловлених судженнях у навчальному посібнику «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття» й інших роботах. Вони, вочевидь, були обумовлені необхідністю зберегти у посібнику ряд положень української парадигми «великої війни», оскільки, на думку вченого, дидактична історична наука покликана «виховувати національні традиції», що можна зробити лише «на так званій «історичній пам’яті»». І там «цілком припустимі певні патріотичні перебільшення, узагальнення – смішні з точки зору справжньої історії»¹⁸.

Головніші з положень цієї концепції такі:

1. Инкорпорація українських земель до складу Польщі, передбачена Люблінською унією 1569 р., не становила собою їх «захоплення» чи «загарбання».

2. Ні польська еліта, ні католицька церква не проводили у першій половині XVII ст. політики національно-релігійних утисків (гноблення) українського православного населення. Річ Посполита – держава «надзвичайної релігійної толерантності – дивовижної, як на XVI-XVII століття».

¹⁴ Терно С. Назв. праця. – 2003. – № 2. – С. 47-48.

¹⁵ Там само. – С. 50.

¹⁶ Яковенко Н. Між правдою та славою... – С. 68-75; Її ж. У кольорах пролетарської революції. – С. 58-77; Її ж. Війна як ремесло, або ще раз про козацькі війни середини XVII століття // *Kwartalnik Historyczny*. – 2002. – R. CIX. – № 3. – S. 119-120; Її ж. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К., 2002. – С. 188-191.

¹⁷ Чорней Ю. Наталя Яковенко: «Історик не дано пізнати світ...» – С. 20.

¹⁸ Там само.

3. Ототожнення козацтва («людей війни») – професійного вояцтва (як і польського жовнірства) – з вояками-найманцями. Існування серед козаків, жовнірів і татар «побратимства фаху», що брало гору над їх поділом на «своїх» і «ворожих»; сформування спеціалізованої субкультури професійних вояків-жовнірів і козаків, яка мала «надетнічний, надмовний і над-конфесійний характер».

4. Сприймання «професійними вояками» «своїї метаспільноти» як певної цілості, у якій «своїми» були лише професійні вояки (включаючи ворожу армію), а цивільне населення належало до категорії «чужих»: його грабували, а під час воєнних дій знищували «без жодних докорів сумління», незалежно від соціальної, конфесійної й етнічної приналежності. Тому козаки, нарівні з польськими жовнірами, спустошували й руйнували українські міста й села, грабували й знищували їхніх мешканців, плюндрували православні храми й монастирі тощо.

5. «Козаків і селян розмежовував вічний, немов увесь дотогочасний світ, поділ суспільства на «людей війни» та «людей праці...»»

6. Зведення всього комплексу причин вибуху повстання 1648 р. до соціального чинника: прагнення козацтва домогтися зрівняння у правах із шляхтою. «І конфронтація, фронда, війна виникла саме на цьому ґрунті. Потім у неї втягнувся простолюд, селянсько-міщанські маси, відтак вона перетворилася у гостру внутрішню війну, загострилися етнічні протиріччя, і все це, зрештою, призвело до українсько-польської війни. Але це все вже мутації, які породжує будь-яка велика війна».

7. У 1648 р. спалахнула не визвольна боротьба українців, а «громадянська війна всередині Речі Посполитої», що велася у формі «жахливої селянської війни» («жакерії»). І тільки після битви під Берестечком (літо 1651 р.) «вона остаточно переростає на польсько-українську війну».

8. Боротьба українців у 1648 р. становила собою позбавлену політичних, конфесійних і соціальних цілей «нечувану різню», масовий терор, хаос, анархію, «спалах антисемітського фанатизму», пружиною яких виступали «ненависть» і «помста».

9. Осінній похід 1648 р. Б. Хмельницького не носив визвольного характеру, українське населення західного регіону не симпатизувало ні гетьману, ні очолюваній ним армії й не брало участі у визвольній боротьбі¹⁹.

З'ясувавши зміст запропонованої Н. Яковенко концепції, важливо вяснити, в якій мірі вона відповідає високим вимогам «сучасного наукового мислення» й відображає «безсторонню» «правду історії»? Спочатку торкнуса висвітлення першого аспекту. Навіть поверховий огляд перелічених

¹⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 204-207; Її ж. Між правдою та славою... – С. 68-75; Її ж. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 181, 189-193; Її ж. У кольорах пролетарської революції. – С. 58-77; Її ж. Війна як ремесло... – С. 121-133; Її ж. Скільки облич у війни... – С. 192-228; Чорней Ю. Наталя Яковенко: «Історику не дано пізнати світ...» – С. 20.

вище теоретичних положень відразу ж наштовхує історика-професіонала, знавця цієї епохи, на думку, що переважна більшість із них дуже вже нагадує (зрозуміло, що не дослівно, а за суттю) постулати домінуючої у польській історіографії XIX-XX ст. концепції «домової (громадянської) війни», яка і нині визначає у багато чому її обличчя. Щоб не виглядати голослівним, вважаю за доцільне порівняти ці положення з ідеями концепції «домової війни». Витоки останньої сягають другої половини 50-х рр. XVII ст. (!), коли польський поет й історик С. Твардовський вперше сформулював думку про «козацькі війни» за Б. Хмельницького як «громадянську (домову) війну» між збунтованим хлопством і шляхтою. В його зображенні вона носила характер соціального конфлікту, в основі якого лежали, з одного боку, «хлопська нечувана ненависть до своїх власних панів», а з другого – «безкарне свавілля, внутрішні недовір'я, пиха й надмірно розбуяні вольності»²⁰. Іншим співтворцем цієї концепції став учасник воєнних дій середини XVII ст., класик польської історіографії В. Коховський, котрий також зобразив події «домовою війною» у світлі козацько-польської боротьби²¹.

У працях відомих польських дослідників другої половини XIX – початку XX ст. К. Шайнохи, А. Яблоновського й Л. Кубалі обходилися мовчанкою національно-релігійні причини повстання українців, підкреслювалася «цивілізаторська місія» польських меча, хреста й плуга в Україні, проповідувалася доктрина «антемурале» («передмур'я», оплоту християнства проти антихристиянства, варварства). Боротьба українців за незалежність трактувалася «домовою війною» козацтва й хлопства, що носила руйницький характер. Саме К. Шайноха та А. Яблоновський намагалися вперше обґрунтувати ідею про відсутність «спільності» чи «братерства» між козаками й селянами: «...про хлопа в цілому козак не дбав, легковажив ним... Справа козаків не була в цілому справою селянина, землероба»²². Знаний історик Ф. Равіта-Гавронський, заперечуючи існування національно-релігій-

²⁰ Twardowski S. Wojna domowa z kozaki, tatarci, Moskwa, szwedami i węgry. – Calissu, 1681. – Cz. 1. – S. 1-5, 14-21; Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С. 42-44; Gmiterek H. Wojny kozackie w twórczości Samuela Twardowskiego ze Skrzypny // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.) – Львів; Люблін, 1996. – С. 108-115.

²¹ [Kochowski W.] Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora. – Poznań, 1840. – Т. 1; Апросіна О. В. Хроніка Веспасіана Коховського як джерело до історії України середини і третьої чверті XVII ст. та пам'ятка польської історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 12-14; Мыцык Ю.А. Записки иностранцев... – С. 45-49.

²² Szajnocha K. Dwa lata dziejow naszych 1646, 1648. – Т. I. – Lwów, 1865. – S. 40-43, 116-117; Т. II. – Lwów, 1869. – S. 1-21, 121-129, 165-193; Jablonowski A. Pisma. – Т. I. – Warszawa, 1910. –S. 102, 297; Т. II. – S. 87; Т. III. – S. 350-352; Ejud. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1912. – S. 242-261; Kubala L. Wojna moskiewska

ного гноблення (у полонізації вбачав вплив вищої польської культури), розглядав події 1648 р. «домовою війною» – боротьбою держави проти «козацької анархії». На його переконання, повсталі козаки і поспільство не мали жодних політичних планів, а керувалися дикістю своїх почуттів, ненавистю до всякої влади, всякого суспільного порядку. «Грабунок і свавілля, – писав автор, – були ідеалами тієї козащини, на чолі якої стояв Хмельницький»²³. Його праці означили «нову тенденцію расистського націоналізму в польській науковій думці, коли минувшина правила за доказ того, що українці не придатні для державності»²⁴.

У роботах 20-30-х рр. ХХ ст. польські дослідники визнавали факт посилення соціального тиску на козаків, помилковість політики польського уряду щодо них, важке становище поспільства, але продовжували обґрунтовувати ідеї «домової війни». Правда, окремі з-поміж них (наприклад, В. Томкевич) висловлювали міркування, що з часом повстання почало набирати національного характеру²⁵. Автори шкільних підручників, написаних впродовж цього часу, підкреслювали провідну роль польської культури у поступі цивілізації в українських землях, заперечували існування «національних причин» вибуху повстання 1648 р., уникали характеризувати його польсько-українським конфліктом, трактуючи по-старому «домовою війною» між жителями однієї держави, котрі мали різні інтереси («колот-неча у родині»). Ось, наприклад, як описував події 1648 р. В. Гжималовський: «Хлопи в Україні, Поділлі, Волині й Червоній Русі повстали проти своїх панів і за зазнаний утиск чинили страхітливую помсту. З'єднавшись з козаками, палили села й містечка, вирізували шляхту й жидів, вдавалися до нечуваних жорстокостей, насильств і злочинів»²⁶.

Отже, основними складовими концепції «домової (громадянської) війни» виступали наступні тези:

а) цивілізаторська роль Польщі щодо України;

б) замовчування факту існування українського народу як етнічного суб'єкту Польщі, його нерівноправного становища та національно-релігійного гноблення; зведення причин вибуху повстання 1648 р. лише до соціального чинника – утисків козаків й надмірного визиску поспільства;

в) деструктивна роль козацтва;

г. 1654-1655. – Warszawa, 1910. – Ser. III. – S. 3-20; Ejusd. Jerzy Ossoliczki. – T. II. – Lwów, 1883. – S. 165-254; Mądziak M. Wojny kozackie w polskiej Historiografii przełomu XIX i XX w. // Козацькі війни... – S. 214-224.

²³ Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza. – Lwyw, 1906. – T. 1. – S. 1-32, 218-350; Ejusd. Hetman kozacki Bohdan Chmielnicki. – Lwyw, 1914. – S. 7-78; Ejusd. Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej do koca XVIII-go wieku. – Warszawa, (1922). – S. 128.

²⁴ Сисин Ф. Мінливий образ гетьмана // Критика. – 1998. – № 12. – С. 6.

²⁵ Piątkowski L. Wojny polsko-kozackie XVII wieku w Historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918-1939) // Козацькі війни... – S. 225-245.

²⁶ Stępnik A. Problem kozacki XVII w. w polskich podręcznikach historii okresu międzywojennego // Козацькі війни... – S. 246-255.

г) у 1648 р. спалахнула не визвольна боротьба українського народу за незалежність від Польщі, а громадянська («домова») війна всередині Польщі, що носила виключно соціальний характер боротьби козацтва (за підтримки поспільства) за свої права, свободи і вольності, а відтак трактується як «козацьке повстання», «козацька війна», «польсько-козацька війна» тощо;

д) зображення боротьби українців у 1648 і наступних роках виключно у чорних фарбах апофеозу руїнництва: вибуху ненависті й інших диких інстинктів, масової різни винних і невинних, грабежів, погромів та інших, позбавлених найменшого глузду, дій;

е) повне замовчування політичних і соціальних цілей повсталих українців, процесів творення Української держави, внутрішньої і зовнішньої політики її уряду, формування української політичної еліти та її поглядів;

є) принципова відмова у праві українців на самостійне, незалежне від Польщі, життя у власній державі.

У 50-х – першій половині 70-х рр. вперше в історичній науці Польщі (не без впливу радянської історіографії) було визнано наявність національно-конфесійного протистояння у першій половині XVII ст., національно-визвольний характер боротьби 1648 р. Як відзначав у 60-х рр. видатний історик З. Вуйцік, повстання «набирало все виразнішого характеру всезагальної визвольної війни проти польського панування. Не була то – як хотіли б деякі історики – війна домова, братовбивча, лише війна за незалежність всього руського народу на чолі з козаччиною»²⁷. Він порушив було слушні для польської історіографії питання: «Потоп» – боротьба всього народу з шведським нападом, так! Але «Вогнем і мечем»? Направду українське повстання потрясло основи Речі Посполитої і в союзі з іноземними силами загрожувало цілісності й існуванню Польської держави, але чи є воно вдячним тлом для повісті, що вихваляє богатирство і героїчні змагання поляків у захисті своєї Вітчизни? Чи ж прекрасна сторінка дій польського жовнірства, якою безсумнівно виступала оборона Збаража, може змінити в чому-небудь той факт, що не ми, а хлопці українські і козаки боролися з 1648 р. за незалежність... проти нас?» Відповідаючи на них, дослідник стверджував, що «народ польський сам знає гіркоту неволі і високо цінує боротьбу за незалежність! Дивно так склалося, що одна з найкращих повістей, написаних коли-небудь польською мовою, несправедливо підходить до визвольної боротьби лише тому, що була спрямована проти Польщі»²⁸. Я. Перденя у монографії, присвяченій вивченню діяльності гетьмана П. Дорошенка (завершена на початку 70-х рр., вона побачила світ тільки у 2000 р.), ствер-

²⁷ Wójcik Z. *Dzikię Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 1968. – Wyd. III. – S. 163.

²⁸ *Ibidem.* – S. 233, 235.

джував, що Б. Хмельницький добивався здобуття «повної незалежності України»²⁹

Однак, з другої половини 70-х рр. розпочався поворот польських істориків до концепції «домової війни» й визвольна боротьба українців знову почала трактуватися «козацькою війною» чи «польсько-козацькою війною»³⁰. Власне такою вона подана у книзі Я. Качмарчика «Богдан Хмельницький», в якій гетьман зображений виразником і захисником інтересів козацтва, а не проводирем національних змагань українців³¹. Правда, використовуючи термін «війна домова», окремі вчені не могли не відчувати його штучності. Так, З. Вуйцік вніс наступне уточнення: «Вжили термін «війна домова», оскільки точилася вона всередині Речі Посполитої, але усвідомлюємо, що цей термін не є адекватним. Не була то одначе війна у межах одного народу (терміну «нація» намагатимуся уникати, бо він вносить досить багато замішання), а боротьба, можна б сказати, ледь не на життя й смерть між двома народами, польським і руським, чи вживаючи трохи пізнішу термінологію, українським»³². У спеціальній праці «Війни козацькі у давній Польщі» (1989 р.) він використав термін «велика війна 1648-1654», а події 1648 р. назвав «великим повстанням в Україні». Визнаючи загальнонародний характер боротьби 1648 р., звернув увагу на її руйнівні аспекти: «Люта взаємна різанина, безумний терор; ото, мабуть, найбільш точна характеристика образу літа 1648 року в Україні»³³. Як у свій час тонко спостеріг Ф. Сисин, для «чергових поколінь поляків» повстання Б. Хмельницького було «не стільки конфронтацією двох народів, скільки прикладом безглуздої, руйнівної, дрімаючої у руському люді сили, яка час від часу вибухала у відповідь на польські спроби цивілізації «Дикого Сходу»»³⁴.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., у польській історіографії окреслилася тенденція до переосмислення окремих постулатів концепції «домової війни». Уже неодноразово згадуваний З. Вуйцік у монографії «Ян Казимир Ваза» (1997 р.) характеризував події середини ХVІІ ст. «великим повстанням в Україні» без вживання означення «козацьке», хоча продовжував розглядати його під кутом зору «війни між Річчю Посполитою і Козаччиною». Він визнав факт появи з часом у Б. Хмельницького концепції «незалежної

²⁹ Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska. – Kraków, 2000. – S. 9-10, 15-17.

³⁰ Беляков Г. Ф., Белякова О. Г. Польська історична література про українське козацтво // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 75-78; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 2003. – С. 48.

³¹ Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław, 1988. – 268 s.

³² Wójcik Z. Jan Sobieski 1629-1699. – Warszawa, 1983. – S. 45.

³³ Ibidem. Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraków, 1989. – S. 59-65.

³⁴ Sysyn F.E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Wrocław, 1982. – T. XXVII. – S. 68.

України»³⁵. Вперше у польській історіографії другої половини ХХ ст. видатний учений В. Серчик присвятив монографічне дослідження вивченню перебігу «козацького повстання» впродовж 1648-1651 рр., яке зобразив не стільки «козацьким», скільки всенародним (українським)³⁶. В іншій праці автор визнав, що козацтво «стало носієм української державної ідеї і взяло на себе обов'язок репрезентування формування національної держави...», яке розпочалося ще до 1648 р.³⁷

У цілому ж ці міркування не визначають поки що змісту польської історіографії визвольних змагань українців середини ХVІІ ст., що продовжує залишатися у полоні стрижневих ідей «домової війни» й міфу «східних кресів». Чи не тому В. Мокрий у 1999 р. порушив питання про необхідність нової дискусії навколо повісті «Вогнем і мечем» Г. Сенкевича, яка щороку видавалася накладом у 100 тис. примірників?³⁸ Як промовляє зміст статей збірника «Епоха «Вогнем і мечем» у сучасних дослідженнях історичних» (2000 р.), їхні автори виявилися неспроможними критично переосмислити ідейно-теоретичні засади висвітлення геніальним письменником характеру українсько-польських стосунків у 1648-1651 рр., що опиралися на концепцію «домової війни»³⁹.

У світлі сказаного сповна справедливою є заувага В. Потульницького, що «знання домінуючої нації імперії про окремішність націй пригноблених є структурою неправд та міфів, оскільки в політичному, науковому та культурному дискурсі імперії знання про підкорену територію міститься всередині або в ракурсі структур сили та домінації, де інші нації імперії репрезентуються зверхньо, з позицій «культурної сили», «вищої культури», як знак панування і сили над підкореними територіями». Про їх живучість промовляє хоча б той факт, що у польській історіографії «останнім часом дедалі більше підкреслюється цивілізаторська місія поляків на Сході, які були для народів «кресів», насамперед для українців, промоторами латинської передової культури і визволителями Російської імперії від візантійсько-татарського ярма»⁴⁰. Як спостеріг Я. Дашкевич, «можна сьогодні певній частині польської українофільської історіографії проливати крокодилячі сльози, чому в результаті Гадяцької умови 1658 р. не дійшло до утворення Речі Посполитої трьох народів (очевидно, з польською домінацією) – але навіть крокодилячих сліз через те, що тоді не дійшло до

³⁵ Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa, 1997. – S. 40-52.

³⁶ Serczyk B. A. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651. – Warszawa, 1999. – 369 s.

³⁷ Serczyk B. A. Uniwersalne wzorce w rzeczywistości kozackiej (w poszukiwaniu ukraińskiej państwowości) // Przegląd Wschodni. – 1998. – T. V. – Z. 1. – S. 17-25.

³⁸ Mokry W. Potrzeba kolejnej dyskusji wokół «Ogniem i mieczem» Henryka Sienkiewicza // Między sąsiedami. – T. 9. – Kraków, 1999. – ? 284-297.

³⁹ Epoka «Ogniem i mieczem» we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego. – Warszawa, 2000. – 179 s.

⁴⁰ Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 7,9.

утворення незалежної Української держави, не проливає в польській історичній науці ніхто»⁴¹.

З-поміж видатних українських істориків минулого лише «пізній» П. Кулиш сприйняв основні ідеї концепції «домової війни». Зокрема, вбачав у козацтві руйнівну суспільну силу, що боролася проти цивілізації, яку уособлювали польські порядки⁴². В його уявленні повстання українців у середині XVII ст. бачилося «величезною катастрофою», «великою Руїною», що призвели до перетворення «квітнучого краю» у «пустелю, засипану попелом і засіяну кістками», деморалізації сучасного й прийдешніх поколінь українців. Історик зводив зміст боротьби повстанців лише до жадоби наживи, диких почуттів ненависті, злоби й помсти. Помітивши в «глибинах духу народного» прояв «дикого потягу до народної самостійності», зазначав, що український люд визволявся «з цього пекла не людським, а звірячим робом, а, вирвавшись на волю, не тямив кращої долі, як тільки по степах-полях гуляти, ляхів, жидів розбивати. Руйнування було єдиним його ідеалом!»⁴³ Не важко здогадатися, що така позиція українського вченого не могла не знайти схвалення з боку польських істориків⁴⁴.

Співставлення теоретичних засад обох концепцій дає підстави висловити міркування про існування між ними надзвичайної подібності. Власним науковим доробком Н. Яковенко є сформульовані нею положення про козаків як вояків-найманців й створення ними разом із жовнірами й татарами субкультури професійних вояків, що носила «надетнічний, надмовний і надконфесійний характер», та переростання після Берестечкової битви громадянської війни у Польщі в українсько-польську війну. Всі інші – це у більшій чи меншій мірі модифіковані положення польської концепції «домової війни».

Ще одна досить делікатна ремарка. Вважаю не коректною зроблену в опосередковано-ненав'язливій формі (між іншим) спробу дослідниці подати власне розуміння подій середини XVII ст. у типологічно одному ряду з концепцією сучасного видатного канадського історика Ф. Сисина⁴⁵. Як на мій погляд (якщо помиляюся, прошу зазделегідь вибачення у Ф. Сисина), його бачення «великої війни» істотно різниться від концепції Н. Яковенко. Для прикладу наведу кілька основоположних міркувань історика, котрого Н. Яковенко заслужено вважає «безумовним концептуальним лідером у

⁴¹ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 55.

⁴² Грушевський М. Самовидець Руїни та його пізніші відображення // Український історик. – 1991-1992. – Т. 28-29. – С. 113-114.

⁴³ Там само. – С. 112-114; Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). –Т. II. – М., 1888. – С. 81, 123-371; Т. III. – М., 1889. –С. 6-273; Його ж. Мальована Гайдамаччина. Словесний забуток незнамого автора // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 11-12. – С. 147-155.

⁴⁴ Див.: Korzon T. O Chmielnickim. Sady PP. Kulisza i Karpowa // Kwartalnik Historyczny. – 1892. – R. VI. – S. 34-79.

⁴⁵ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції. – С. 67-68; Її ж. Війна як ремесло... – С. 119-120; Її ж. Скільки облич у війни... – С. 189-192.

дослідженні Хмельниччини» й головним авторитетом у цій темі⁴⁶. А відтак вкрай корисно ознайомитись з ними, бо вони насправді є результатом сучасного наукового мислення. Одне з них торкається з'ясування масштабу змін в суспільно-політичному житті краю: «Внаслідок повстання Хмельницького в Україні відбулися фундаментальні зміни в політичному устрої, соціальній структурі, системі контролю над власністю, уявленнях про суспільний лад. Сукупність сфер життя, в яких сталися ці зміни, переконливо свідчить, що суспільства раннього нового часу внаслідок повстань можуть зазнати кардинальних трансформацій...». Канадський історик називав Хмельниччину «великим українським повстанням»⁴⁷.

Інше його судження стосується ролі останнього в історичній долі України: «Питання "а що, якби" завжди є небезпечним, однак цілком зрозуміло, що якби не повстання Хмельницького, то окрема руська ідентичність та культура були б приречені на повільну, але неминучу ерозію і дезінтеграцію в Польському королівстві. Повстання виразно розмежувало поляків і українців, шляхетську Річ Посполиту та козацьку Україну. Поляки все ще мали вплив на українців у тих землях, але це був вплив чужоземців на культуру, яка зовсім відрізнялася в політиці, релігії, соціальній структурі та ідентичності. Невдача Гадяцької угоди показала, що розрив був остаточним»⁴⁸. Наведу також оцінку Ф. Сисиню даного повстання. «І все ж, – підкреслював він, – незважаючи на всі незгоди щодо доцільності Переяслава, політики Богдана, ступеня зрілості національної і політичної думки, навряд чи вдасться знайти українського інтелектуала, за частковим лише винятком П. Куліша, який бачив би повстання тільки в негативному світлі. Вважати Хмельниччину негативним явищем означає відкидати центральну подію української історії, яку за її значенням можна порівняти з Хрещенням 988 р. або національним відродженням початку ХІХ ст. Крім того, Хмельниччина і козацький період зміцнюють бачення українців самих себе як демократичного народу, на відміну від аристократичних, олігархічних поляків та автократичних, рабських московитів»⁴⁹. Де ж тут ми можемо знайти хоча б натяки на ідеї концепції «домової війни» й «ревізію» «статусу "великої війни"»? Складається враження (хотілося б, щоб воно було помилковим), що апеляція до доробку авторитетного історика використовується

⁴⁶ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції. – С. 67; Її ж. Війна як ремесло... – С. 119; Її ж. Скільки облич у війни... – С. 190.

⁴⁷ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького революцією? Зауваги до типології Хмельниччини // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Просфонгма. Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. – Вип. 5. – Львів, 1998. – С. 574-578.

⁴⁸ Сисин Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С. 69.

⁴⁹ Там само. – С. 75.

як властивий постмодерністам прийом опертя на вплив авторитету з метою навіювання іншим правдивості власного погляду⁵⁰.

3. "Правда історії" у світлі джерел

Тепер з'ясуємо (у найголовнішому) наступну важливу проблему: в якій мірі запропонована концепція відображає «безсторонню» «правду історії»? Може насправді, перебуваючи у полоні солодкого дурману національного міфу про «велику війну», українські історики в минулому й нині виявляли й проявляють неспроможність збагнути її сутність, а вона відкриває шлях до переосмислення допущених помилок? Оскільки рамки статті обмежені, у надзвичайно стислій формі торкнуся аналізу відповідності її засадничих ідей свідченням тогочасних джерел й науковому доробку істориків.

I. Розпочну з оцінки Люблінської унії. «Розмірковуючи про наукову коректність самого терміну «загарбання», – наголошувала Н. Яковенко, – мусимо зауважити, що Люблінська унія з правової точки зору була актом вповні парламентарним, прийнятим на законодавчій основі при відповідній згоді депутатів, обраних українською шляхтою, – єдиним правоспроможним у політичному відношенні станом тодішнього суспільства, тому визначення її як «загарбання» чи «захоплення» не має під собою ні юридичної, ні логічної підстави»⁵¹. Важко не погодитися з думкою, що унія «з правової точки зору була актом вповні парламентарним», але вона не може слугувати переконливим аргументом для зробленого авторкою висновку, і ось чому. По-перше, українські депутати не виступали самостійним і рівноправним суб'єктом переговорів про унію, бо представляли не українську сторону (Української держави не існувало), а Велике князівство Литовське, в складі депутації якого й мали відстоювати його політичні інтереси.

По-друге, згадану українську депутацію українська шляхта не вповноважувала домагатися на Люблінському сеймі виходу українських земель – Підляшшя, Волині, Брацлавщини й Київщини зі складу Литовського князівства та їх входження до Польщі, а відтак вона й не зверталася з подібним проханням до польського короля й сейму. А трапилося навпаки: польський сенат та ізба посольська, скориставшись залишенням 1 березня 1569 р. невдоволеними ходом переговорів про умови укладення унії литовськими депутатами сейму, зажадали від короля видання актів про відібрання від Литви Волині й Підляшшя та їхнього приєднання до Польської Корони, що й було вчинено 5 березня. Згодом польська сторона, не зупиняючись перед погрозами розпочати воєнні дії проти Литви, змусила литовську депутацію погодитися не лише на втрату цих земель, але також Брацлавщини й Київщини⁵². То хіба ж польська сторона, шантажуючи слабшу литовську, намагаючись відібрати у неї землі, діяла відповідно

⁵⁰ Терно С. Назв. праця. – 2003. – № 2. – С. 47-48.

⁵¹ Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 206-207.

⁵² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – К., 1993. – С. 386-417; Зашкільняк Л., Крикун М. Назв. праця. – С. 119-123; Pelenski J. Inkorporacja

«правової точки зору»? Хіба це не було насильне захоплення чужих земель в іншій державі, яке, правда, отримало законодавче оформлення, що, однак, не міняє суті справи. Тому мав рацію М. Грушевський, коли писав, що «прославлений пізніше як акт любови, братерства, пожертвування, в дійсности сей сойм був ланцюхом насильств на чужих переконаннях, на чужих правах, довершених пресією державної власти й тяжких політичних обставин»⁵³. І цієї думки, настільки мені відомо, ніхто не спростовував.

По-третє, король і польська еліта розглядали приєднані українські землі не окремішньою територіально-національно-політичною одиницею, а як такі, що були і є споконвічно польськими (вони, мовляв, раніше належали Польщі, були безправно відірвані від неї на певний час і тепер знову повернені до її лона)⁵⁴. Саме ця політична ідея, що позбавляла права український етнос на самостійне політичне, конфесійне й культурне життя (адже терени його проживання проголошувалися польськими), стала серцевиною формулювання польської імперіалістичної доктрини, що трималася на двох постулатах: «від моря до моря» та «вогнем і мечем», які міцно входили у польську національну свідомість⁵⁵. З часом ці українські землі стали у ній польськими «східними кресами».

II. Чи проводилася політика національно-релігійних утисків українського населення в державі «надзвичайної релігійної толерантності», а відтак чи проходив процес визрівання національно-конфесійних суперечностей як важливого чинника вибуху революції 1648 р. ? Справді, до початку контрреформації мала місце толерантність щодо інших віросповідань, а привілеї короля Сигизмунда Августа 1563 і 1568 рр. урівняли у правах православну віру з католицькою. Але вже самий факт «урівняння» промовляє, що до цього часу православна Церква перебувала у нерівноправному становищі. Ще у 1343 р. папа Клемент VI зобов'язував польського короля «перемагати таких ворогів християнської віри як татари, литвини й русини»⁵⁶. Хіба не дискримінацією православних у Польщі виступала заборона їм споруджувати нові церкви й поновлювати старі? Чи може, не піддавалися релігійним утискам православні міщани Львова?⁵⁷ Не є таємницею і той факт, що король Сигизмунд III універсалом від 15 грудня 1596 р. визнав рішення Берестейського унійного собору і поставив поза законом православну Цер-

ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku // Przegląd Historyczny. – 1974. – Т. LXV. – З. 2. – S. 245-248, 252.

⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 414.

⁵⁴ Pelenski J. Op. cit. – S. 249-255.

⁵⁵ Дашкевич Я. Назв. праця. – С. 55.

⁵⁶ Цит. за: Tazbir J. Polskie przedmurze chrześcijańskiej Europy: mity a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1987. – S. 8.

⁵⁷ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів, 2002. – С. 215-260; Tazbir J. Państwo bez stosów i inne szkice: Prace wybrane. – Kraków, 2001. – Т. I. – S. 27.

кву й православну віру⁵⁸. Хіба ж цей королівський акт не був насильством над релігійними почуттями абсолютної більшості українців, котрі зберігали вірність своїй споконвічній вірі? А як можна розцінити з позицій християнських чеснот наступні поради папи Урбана VIII королю Сигизмунду III, висловлені у листі від 10 лютого 1624 р. : «Нам треба старанно повиривати затруєне коріння і пообрізувати ушкоджені гілки. Бо інакше всі країни заростуть дикими хащами і те, що повинно бути Господнім раєм, стане поволі розсадником отрути і пасовищем драконів. А про те, що це дуже легко може трапитися на Русі, свідчить теперішнє нещастя. Бо звідтіля запеклий ворог католицької релігії – схизматицька ересь – поширює страхіття безбожних догм на сусідні провінції... Встань, королю, славетний поразками турків і ненавистю до безбожників. Візьмись за зброю і щита і, якщо цього вимагає публічне спасіння, задуши гадину, заразу цієї чуми мечем і вогнем...?»⁵⁹

Видатний польський історик Я. Тазбір розкрив процес згасання толерантності й посилення ворожнечі щодо іновірців у Польщі впродовж першої половини XVII ст., коли католицька пропаганда формулювала погляд на неї як обложеному фортецю, «атаковану звідусіль еретиками». І саме в католицизмі шляхта вбачала основу свого панівного становища у державі, гарантію влади над підданими й елемент своєї спільноти. В її колах почалося формування погляду, який передбачав ідентифікацію понять: «шляхтич», «поляк», «католик», а будь-який виступ проти католицизму трактував як загрозу становим привілеям. Прихильники інших віросповідань перетворювалися у політичних і соціальних ворогів. Пйотрковський синод польського духовництва (1577 р.) прийняв постанови Тридентського собору, що започаткував контрреформацію, піддав гострій критиці ухвалу Варшавської конфедерації (у 1573 р. вона задекларувала вічний мир між прихильниками різних віросповідань) і прокляв тих, котрі визнавали свободу віросповідання. Зароджується й розвивається ідея про Польщу як «виключно католицький мур, охоронний вал» тощо. В 1632 р. Є. Оссолінський відзначив на елекційному сеймі, що «власне католицька віра була і є панею й господинею у свому домі», а звертаючись до дисидентів, підкреслив: «...а відтак стільки має можливостей, скільки вам з ласки дозволено»⁶⁰. Безперечно, дана атмосфера сприяла покатоличенню українських магнатів, панів і шляхти, для багатьох з яких акт прийняття нової віри ототожнювався з набуттям польськості.

Опираючись на підтримку Ватикану, польського уряду, місцевих органів влади й католицької шляхти, католицька Церква неухильно зміцнювала свої

⁵⁸ Власовський І. Нарис історії української православної Церкви. – К., 1998. – Т. 1. – С. 274-275; Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 3. – К., 1994. – С. 47; Mironowicz A. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej. – Białystok, 2001. – S. 66-67.

⁵⁹ Правда про унію. Документи і матеріали. – Львів, 1981. – С. 42-43.

⁶⁰ Tazbir J. Polskie przedmurze... – S. 58-71; Ejusd. Państwo... – S. 196-209.

позиції в Україні, поширювала свій вплив на її південні й східні регіони. Цей процес експансії католицизму супроводжувався утисками православ'я, яке в свідомості українців розглядалося невід'ємною складовою їхньої етнічної самоідентифікації («руськості») й часто відіграло (як, до речі, католицизм у поляків) важливішу роль за мову й походження⁶¹. Як підкреслював восени 1650 р. Б. Хмельницький у листі до волинської шляхти, «мила нам наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди умирали охоче»⁶². За такої обставини нерівноправне становище православної Церкви, її цькування, дискримінація у різних формах сприймалися православним населенням і як національне гноблення українського (руського) народу.

Лукавить Н. Яковенко, замовчуючи наростання національно-релігійного протистояння українців і поляків впродовж першої половини XVII ст., зводячи причини вибуху 1648 р. до соціальних чинників, хоча у посібнику «Нарис історії України...» констатувала існування релігійної ворожнечі⁶³. Навіть у працях сучасних польських істориків визнається факт активної боротьби православної шляхти, духовенства, міщан і козаків за припинення утисків православної Церкви та її зрівняння у правах з католицькою, що тісно перепліталася з боротьбою за збереження використання у діловодстві української мови, «права й вольності руського народу»⁶⁴. В розпорядженні дослідників є чимало свідчень джерел (опублікованих й рукописних), авторами яких виступають особи різного соціального походження й віросповідання, про національно-релігійну дискримінацію православних українців, їхню ворожість, а то й ненависть до гнобителів.

Наведу кілька промовистих повідомлень сучасників, які дозволяють наочніше уявити визрівання конфлікту у цій сфері. Уже в 1598 р. львівський єпископ Г. Балабан відзначав факт переслідування з боку «ненависних ворогів і супостатів наших – ляхів, які пильно стараються про це, щоб наш руський бідний народ унівець повернути і зовсім викоринити»⁶⁵. Через десять літ уже львівські міщани-братчики звертали увагу на це ж саме: «...утяжені естесьмо ми, народ руський, от народа польского ярмом над

⁶¹ Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 1. – С. 98, 110-111; Sysyn F. E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku... – S. 82.

⁶² Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). – (далі – ДБХ). – К., 1961. – С. 196.

⁶³ Яковенко Н. Нарис історії України... – С. 131, 137-138, 141.

⁶⁴ Див.: Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty Ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowie XVII w. – Warszawa, 1985. – S. 56-132; Ejusd. «Do praw i przywilejów swoich dawnych». Prawo jako argument w polemice prawosławnych w pierwszej połowie XVII w. // Między Wschodem a Zachodem. Rzeczpospolita XVI-XVIII w. – Warszawa, 1993. – S. 53-58; Mironowicz A. Op. cit. – S. 69-121.

⁶⁵ Цит. за: Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Укр. іст. журн. – 1966. – № 2. – С. 82.

єгипетську неволю, же нас леч без меча, але горій ніж мечем з потомством вигублять, заборонивши нам пожитков і ремесел, обходов вшеляких, чим би только чоловік жив бити могл, того неволен русин на приржоной землі своєї руської уживати, в том-то руськом Львові»⁶⁶. В 1613 р. шляхтич Я. Щасний-Гербут у публіцистичному творі «Розмисел про народ руський» мав мужність відверто піддати критиці політику польських владних структур щодо русинів (українців і білорусів). «Бо знаю добре про те, – писав він, – що з ними діється, почавши від Брестського з'їзду. Знаю добре, як на сеймиках подають їм надію, а на сеймах із них сміхи ладнають? На сеймиках обіцяють, а на сеймах шикають. На сеймиках братами називають, а на сеймах – відщепенцями. Це я знаю, бо все це правда. Але чого вони хочуть од того шляхетного народу, якою радою і якою метою вони керуються? Того я в жодний спосіб збагнути не можу. Бо коли хочуть, щоб Русі не було в Русі, – то це річ неподобна, і це все одно, якщо порівняти, якби їм захотілося, аби море було поблизу Самбора, а Бершадь (вочевидь Бескиди. – В. С.) неподалік Гданська». При цьому поставив слушне запитання: «А що, коли дехто захоче, щоб поляків не було в Польщі?» Дійшов невтішного висновку, що нині, «коли почали чинити кривду народу руському, вони в нас головні неприятели»⁶⁷.

Проблема утисків православної Церкви з боку католиків й уніатів, захисту православ'я, «прав і свобод руського народу» неодноразово порушувалася українською шляхтою й козаками на сеймах Речі Посполитої. Яскраву картину упослідження релігійних почуттів православних намалював у промові на сеймі 1620 р. волинський чашник Л. Деревинський. «А хто ж, о живий Боже, наочно не бачить, – підкреслював він, – що великих турбот, гніту і нестерпних кривд відносно релігії давньої руський народ зазнає? Почнемо з Кракова в Короні... Саме в великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, в монастирях замість ченців тримають худобу... Через те діти вмирають нехрещені, тіла померлих без церковного обряду, як падло, вивозять з міст, без шлюбу люди в розпутстві живуть, без сповіді й святих тайн умирають... Придивись ще до образ і нечуваного гноблення – хіба не гноблення народу нашого руського те, що, обминаючи інші міста, робиться у Львові? Хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого жителя міста і відкрито приходити до хворого з тайнами Божими... Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і в Великому князівстві Литовському»⁶⁸.

⁶⁶ Цит. за: Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVII ст. – К., 1966. – С. 102.

⁶⁷ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у дев'яти томах. –Т. II. – Кн. 2. – К., 2001. – С. 179, 180, 183.

⁶⁸ Там само. – С. 277-278.

Через два роки він же звернувся із «суплікацією» (проханням) від імені православної шляхти до сейму (1623 р.), в якій наголошувалося, що «терпимо жорстокі опресії» за умови, коли «народ наш руський до польського народу прилучився як рівний до рівного, як вільний до вільного». Застерігав: руська віра «не раніше винищена може бути, як з винищеним народом руським; отже, віру народові руському намагатися відмінити – це посилити знести народ руський, а намагатися знести народ руський, хто не знає, що це є *praeseps exterminium* не останній частині Вітчизни подавати...»⁶⁹ Посли Війська Запорозького на сейм 1632 р. одержали інструкцію, що зобов'язувала їх домагатися, аби «наша руська нація при своїх правах і свободах, а наше благовірне духовенство при церквах, своїх порядках і добрах, що їм належать, могло відправляти службу Божу, і більше не зазнавали від цих уніатів такої біди і обтяження»⁷⁰.

Формальне визнання сеймом 1632 р. та королем прав і свобод православної Церкви істотно не поліпшило становища православних, оскільки на місцях утиски не припинялися. Як відзначалося в інструкції волинської шляхти послам на сейм (1645 р.), «релігія грецька... такі утиски терпить... в вільній і свободній Речі Посполитій польській, яких не терплять і греки християни в турецькій неволі: забрані в православних церкви, монастирі і кафедри, заборонене вільне відправлення служби, бідні православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похоронів; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відібрання церков православні мусять потайки ховати своїх померлих у підвалах і своїх домах»⁷¹. Траплялися випадки насильницького обертання в католицизм чи уніатство⁷². Особливу активність у гоніннях православних виявляли православні ренегати. «А найгоршое насмівіско и утиски, – читаємо у Самовидця, – терпіл народ руський от тих, которії з руской віри прийняли римскую віру»⁷³.

Навіть сучасник подій революції, єврейський хроніст Н. Ганновер, котрого аж ніяк не можна запідозрити у симпатіях до українців, визнавав факт їх національно-релігійного упослідження. Зокрема зауважував, що «майже всі православні магнати й пани зрадили своїй вірі і перейшли до папської, а православний народ став все більше впадати у злидні, зробився зневаженим і нищим, й перетворився у кріпаків і слуг поляків і навіть, особливо відзначимо, євреїв». А окремі з панів «піддавали їх важким і гірким мукам, спону-

⁶⁹ Там само. – С. 314-316.

⁷⁰ Мицик Ю. А. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – Київ; Черкаси, 1997. – С. 33.

⁷¹ Історія України в документах і матеріалах. –Т. III. – К., 1941. – С. 118.

⁷² Там само. – С. 84; Гуслистый К.Г. Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII в. // Воссоединение Украины с Россией (1654-1954). Сборник статей. – К., 1954. – С. 58; Паньків Б. Міста і містечка Галицької землі // Жовтень. – 1982. – № 9. – С. 101.

⁷³ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 51.

каючи їх перейти до папської віри»⁷⁴. До речі, він й автори інших джерел, засвідчують наявність національно-релігійного (а не лише соціально-економічного) гноблення українського населення і з боку євреїв. Так, Н. Ганновер констатував: «...так вони (українці. – В. С.) були принижені, що майже всі народи, і навіть той народ, що стоїть нище всіх (єврейський. – В. С.), панували над ними»⁷⁵. В окремих тогочасних творах польських авторів висловлювалося міркування про «побратимство з поляками» євреїв у справі гноблення українців⁷⁶. В одній з хронік знаходимо відомість, що їм навіть «дітей не можна було хрестити без згоди жидів-орендарів...»⁷⁷ Українські послы влітку 1648 р. повідомили у Варшаві представникам уряду, що «від євреїв, як від невірних, зазнавали тяжких утисків, а коли шукали справедливості, то накликували на свою голову ще більший клопіт»⁷⁸.

Безперечно, посиленню національно-релігійних суперечностей сприяла ставка польської еліти на політику «вогню і меча» у розв'язанні конфліктних ситуацій 30-х рр. XVII ст., яка інколи у діях урядових підрозділів жовнірів набирала рис етнічних чисток. Маємо дані Львівського літопису М. Гунашевського, що в 1630 р. вони вирізували міщан і селян тільки за те, що ті були «русини». У 1637 р. жовніри отримували накази знищувати «жінок, і дітей, аби єдно бул русин»⁷⁹. Опосередкованим свідченням можливого існування таких розпоряджень слугує зміст універсалу коронного великого гетьмана С. Конецпольського від 3 вересня 1637 р. урядникам, старостам і державцям, в якому наказувалося «карати їх («бунтівників». – В. С.) жінок і дітей та доми їхні знищувати, бо краще, щоб на цих місцях росла кропива, ніж розмножувалися зрадники й. к. м. і Речі Посполитої»⁸⁰. Не випадково козацький гетьман Д. Гуня змушений був у червні наступного року звертатися з листом до польного гетьмана М. Потоцького, прохаючи не вбивати «бідних, невинних і пригноблених людей», непричетних до повстання⁸¹.

За таких обставин у свідомості священників, селян, міщан і козаків утверджувався стійкий стереотип сприйняття польського володарювання як стану всеохоплюючих утисків «руського народу», що перетворювався у

⁷⁴ Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «хмельниччины»). – Москва; Иерусалим, 1997. – С. 85.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Nowak-Dłużewski J. Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Dwaj młodzi Wazowie. – Warszawa, 1972. – С. 86, 96, 103.

⁷⁷ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С. 9.

⁷⁸ Цит. за: Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в opinii повстанців // Козацькі війни XVII століття... – С. 32 (посилання № 2).

⁷⁹ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Вид. 2-ге. – К., 1971. – С. 106-117.

⁸⁰ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУР). – Т. 1. – М., 1953. – С. 179.

⁸¹ Там же. – С. 238.

підвалину формування глибокої ненависті до всього польського («ляцького»). Зміцнювалося переконання, що «ляхи» прагнуть будь-що накинути їм римську віру, а непокірних винищити⁸². Небачена загостреність українсько-польського протистояння не залишалася непоміченою сучасниками. Один з поляків підкреслював, що «вся Русь є нам таким ворогом..., що воліла б прожити тисячу років з жидами, турками, татарами, ніж один рік з нами»⁸³. Анонімний автор «Дискурсу про теперішню війну козацьку чи хлопську» (1648 р.) підкреслював: «Здавна народ Руський мав віковічну ненависть проти ляхів чи поляків і в ній аж до цього часу вперто перебуває... так, що воліла би Русь (говорю про хлопство, яке ні за кров'ю, вихованням й освіченістю не є шляхетним й елегантним) терпіти ярмо турка чи іншого тирана, ніж спокійно і щасливо жити у вільній Республіці»⁸⁴.

У світлі сказаного слід визнати правдивість і слушність наступного міркування М. Грушевського: «Все зв'язувалося в оден безконечний ряд національних кривд, в оден образ поневолення «руського народу» Польщею, Ляхами, і даремно силкувалися тодішні політики, так як роблять се деякі нинішні історіографи, розбити сей образ на відокремлені недогляди чи кривди соціальні чи політичні, коли в почутях, в свідомості українських людей він зливався в одно нероздільне поняття національного поневолення. Даремно хотіли вказувати на те, що подібні нещастя терплять і Поляки, а між українськими магнатами і адміністраторами були не самі Поляки, а й Українці... Все що панувало і утискало, було «лядське» – походженням, вірою, культурою, духом. Все «руське» було поневолене. Все що стояло в таборі пануючих, все що заступалося за нього, – ототожнювалося з польським, було «лядським» незалежно від свого походження»⁸⁵.

III. Принципово важливою проблемою є з'ясування ролі козацтва в українському суспільстві напередодні революції та впродовж першого року її розвитку. Можливо, справді, як стверджує Н. Яковенко, воно нічим не різнилося від вояків-найманців, виробило разом із жовнірами й татарами субкультуру професійних вояків, яка носила «надетнічний, надмовний і надконфесійний характер»; його і селян розмежовував поділ суспільства на «людей війни» й «людей праці», а під час воєнних дій нарівні з польськими жовнірами козаки спустошували й руйнували українські міста й села, грабу-

⁸² Див.: Флоря Б.Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20-30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 36-43; Его же. Konflikt między zwolennikami unii i prawosławia w Rzeczypospolitej (w świetle źródeł rosyjskich) // Barok. – 1996. – № 3. – С. 23-51.

⁸³ Цит. за: Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність... – С. 415.

⁸⁴ Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy 1648-1668. Zebrała i opracowała Stefania Ochmann – Staniszevska. – Т. 1. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1989. –С. 5.

⁸⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 129.

вали й знищували їхніх мешканців, плундрували православні храми й монастирі тощо?

Насамперед кидається у вічі хибність зарахування поважним істориком до складу найманців усіх професійних вояків Речі Посполитої, включаючи «затяжних» жовнірів і козаків. Сучасна польська дослідниця А. Чекай переконливо довела безпідставність віднесення «затяжного» жовнірства до найманців (вперше відмінність між ними показав ще у 1947 р. К. Кораний). «Жовнір затяжний, так як і найманій, – відзначала вона, – одержував гроші за свою службу – і це є єдиною подібністю між ними. Найманець, кондотьєр боровся за чужу справу, не ототожнював себе з правотою сторони, на якій виступав, тому йому було легко змінити роботодавця, коли той не виконував умов угоди. Присягу складав командиру-підрядчику, котрий міг ним самовільно розпоряджатися. А жовнір затяжний служив власній Вітчизні чи справі суспільної, національної групи (напр. інтересам народу шляхетського), з якою себе ідентифікував. Вірність зберігав у кінцевій інстанції власному монарху і Батьківщині». Вона ж показала істотну відмінність їхньої ментальності, погоджуючись із висновком Є. Мароня, що «майже цілковита зневага до існуючих суспільних інституцій, зобов'язуючих етичних і правових норм» була притаманна лише найманцям⁸⁶.

Якщо необґрунтованим є включення «затяжного» жовнірства до лав найманців, то що ж тоді говорити про козацтво. Аналіз усього комплексу виявлених науковцями джерел, а також праць В. Антоновича, О. Апанович, В. Брехуненка, Л. Винара, В. Голобуцького, В. Горобця, М. Грушевського, О. Гуржія, Я. Дашкевича, І. Іванцова, М. Кравця, М. Костомарова, І. Крип'якевича, С. Леп'явка, В. Липинського, Ю. Мицика, Д. Наливайка, П. Саса, В. Сергійчука, Ф. Сисина, В. Смоля, О. Струкевича, Ю. Терещенка, Т. Чухліба, Ф. Шевченка, В. Шевчука, В. Щербака й багатьох інших істориків не дає жодної підстави поставити під сумнів думку, що козацтво становило собою стан українського суспільства. Зрозуміло, ті з козаків, котрі у роки Тридцятирічної війни вербувалися на службу до різних європейських володарів, ставали найманцями, але перетворювати увесь стан у військову спільноту кондотьєрів, а відтак переносити на нього огидні риси поведінки останніх – це вже занадто навіть для адептів постмодернізму. Цікаво, за які кошти і до кого наймалися десятки тисяч козаків, ведучи з кінця XVI ст. боротьбу з елітою Речі Посполитої за визнання станових інтересів, права й вольності «руського народу», а з 1648 р. – за незалежність України? Адже саме вони, на переконання Ф. Сисина, усвідомлювали себе у якійсь мірі

⁸⁶ Czekaj A. Obywatele czy kondotierzy? Postawy obywatelskie i moralne żołnierzy narodowego autoramentu wojsk Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII w. // Staropolska sztuka wojenna XVI-XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu pod redakcją Mirosława Nagielskiego. – Warszawa, 2002. – S. 88-101.

новою руською елітою й «виявилися в змозі взяти на себе роль руської «політичної нації»»⁸⁷.

Чи вбачали козаки у жовнірах, а жовніри у козаках своїх «побратимів по зброї» й чи це «побратимство по зброї» «горувало над поділом вояків на «своїх» і «ворожих»? Насамперед відзначу, що, починаючи з кінця XVI ст., українська й польська шляхта (склала кістяк польської армії) ніколи не визнавала за козаками статусу рівних собі «рицарських людей» себто «людей війни». Навіть реєстровики не розглядалися нею «своїми» за фахом. У її свідомості панував погляд на козацтво як на «чернь», «плебс» тощо. З другого боку, козацтво, вважаючи себе «рицарством», а з 30-х рр. XVII ст. «політичним народом», домагалася урівняння свого статусу з шляхетським й скріплення присягою короля прав і свобод «нашої руської нації»⁸⁸. Оскільки при цьому йому доводилося досить часто братися за зброю, то жовніри виступали для нього не «побратимами» фаху, а затятими ворогами – «ляхами». Наприклад, 21 жовтня 1637 р. полковник К. Скидан в універсалі до мешканців міст підкреслював, що «вороги народу нашого християнського руського, віри нашої старожитньої грецької, а саме ляхи, маючи злий намір і забувши страх Божий, ідуть на Україну за Дніпро...»⁸⁹. Під час повстань 30-х рр. козаки і жовніри безжалісно знищували один одного, а бої між ними відзначалися небаченою лютістю. Так, під час битви 16 грудня 1637 р. під Кумейками, за визнанням М. Потоцького, «було таким упертим і заядлим хлопство, що не тільки жоден із них не прохав миру, а навпаки, звучав лише той крик аби один на одному померти (що й насправді було); а коли комусь із наших приходилося звалитися з коня, тоді збігалися як люті собаки й труп розривали на шматки, хоча ми їх зверху били й на тому одному трупі їхніх кілька клали»⁹⁰. Правда ж вражаюча намальована очевидцем картина «побратимства по зброї»? Іронізую... Інше питання, що козаки й жовніри могли дотримуватися окремих неписаних (узвичаєних у середовищі вояків) норм поведінки, віддавати належне бойовим якостям супротивника тощо. Однак це тема окремої розмови.

У «Нарисі історії України...» сама ж Н. Яковенко цілком слушно підкреслювала близькість козацтва до селянства («мало чим відрізнялося від селян»), їх настільки щільне переплетення, що «годі було думати про їх

⁸⁷ Сисин Ф. Хмельниччина... – С. 68, 71; Його ж. Stosunki... – S. 79-80.

⁸⁸ Мицик Ю. Деякі документи... – С. 33; Сас П. М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. – К., 1996. – С. 74-82; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 194-246.

⁸⁹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР.). – Ф. II, спр. 13402, арк. 327 зв.

⁹⁰ Там само. – Арк. 377.

послідовне адміністративне розмежування...»⁹¹. Проте у світлі нової концепції вони постають уже соціальними антагоністами. А відтак закономірно постає запитання: де все-таки «правда історії»? Відомий дослідник становлення козацького стану С. Леп'явко з'ясував, що з 1593 р. започаткувався процес «оселяння» козацтва, складовою якого виступало покозачення селян і міщан⁹². Відшукано десятки свідчень джерел про існування нерозривних зв'язків між ними, що особливо яскраво проявилися у 30-х рр. Керівники повстань постійно зверталися до поспільства, закликаючи його поповнювати лави повсталого козацтва. Наприклад, у 1630 р. Т. Федорович переконував братися до зброї тих, «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували»⁹³. За даними іншого джерела, «Тарас, козацький гетьман, написав до всієї України і до іншої Русі всієї, щоб всі, хто є віри грецької, йшли до Війська Запорозького й боронилися проти ляхів». У відповідь чимало селян і міщан подалися до козацького табору. «З сіверських міст і містечок, – читаємо в ньому, – хлопи чорні й козаки йдуть до Переяслава до козаків; йде їх кожного божого дня маса...»⁹⁴

Такі ж події відбувалися і в наступні роки. У 1635 р. сандомирський каштелян С. Лігенза зауважував, що власне з підданих панів «розмножуються козаки»⁹⁵. У травні 1637 р. польські комісари констатували: «плебс з усіх сторін збирається до козацького табору»⁹⁶. Впродовж листопада-грудня автори листів неодноразово підкреслювали масове «покозачення всього хлопства». За образним висловом М. Потоцького, у Задніпрів'ї «що хлоп, то козак»⁹⁷. У звіті про складення козацького реєстру (лютий 1638 р.) королівські комісари наголосили на тому, що Річ Посполита «має таки зрозуміти й зробити висновок, що так само як важливо відібрати свободи у власних хлопів, аби не мали змоги шаленіти, так ще більш потрібно держати у порядку самих козаків: бо ані хлопи без козацького титулу і проводу, ані козаки без хлопської сили обійтися не можуть»⁹⁸. За визнанням ротмістра Мелецького (березень 1638 р.), «козаками важко, як вовками орати, проти їхнього народу воювати»⁹⁹.

Мені не довелося виявити фактів, які б засвідчували вороже ставлення козаків до селян і міщан, вчинення масових грабежів, погромів, насильств й

⁹¹ Яковенко Н. Нарис історії України... – С. 151.

⁹² Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 155-157.

⁹³ Цит. за: Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1989. – С. 31.

⁹⁴ Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 29, 31.

⁹⁵ Бібліотека музею Чарторийських (далі – БМЧ) (Краків). ВР. – Спр. № 1657, арк. 241.

⁹⁶ НБУВ. ІР. – Ф. II, спр. 13402, арк. 185.

⁹⁷ Там само. – Арк. 361 зв., 369, 372-373, 381 зв. – 382 зв.

⁹⁸ Там само. – Арк. 451 зв.

⁹⁹ Там само. – Арк. 435.

убивств, плондрування церков і монастирів, розправи над православними священиками й ченцями. Не заперечую, що подібні ексцеси могли мати місце, але не вони визначали характер їх відносин з поспільством. Як справедливо зазначав С. Леп'явко, «в історичній літературі, яка розглядає козацтво з козакофобських позицій, часто зустрічається і загострюється теза про грабіжницький характер його діяльності як під час війн на території противника, так і під час перебування на власних землях». Під цим кутом зору він дослідив поведінку козаків під час вибирання ними «козацького хліба» на терені Правобережної України й басейну р. Прип'ять у 1594-1595 рр. й прийшов до важливого висновку: «У порівнянні з шляхетськими наїздами можна твердити, що козаки, незважаючи на свою чисельність і безконтрольність у 1594-1595 роках, мали, так би мовити, внутрішні гальма і цим принципово відрізнялося від звичайних грабіжників. Відповідно це сприймало і місцеве населення»¹⁰⁰.

Хочу звернути увагу ще на один аспект проблеми – це прагнення Н. Яковенко перенести на козацтво властиву, як на її переконання, жовнірству («рицарському люду») поверхову релігійність. Дослідниця твердить: «...спрощений варіант «національної історії» донині тлумачить козаків як подвижників віри...» і ставить під сумнів парадигму «національної історії», що «козак був головним захисником православної віри», тому, мовляв, «українським історикам досі доводиться соромливо відводити очі від епізодів плондрування храмів чи збиткування над священиками»¹⁰¹. Дана спроба переглянути усталений погляд на визначальну роль козацтва у боротьбі за права і свободи православної Церкви впродовж 10-40-х рр. XVII ст. й Національної революції 1648-1676 рр. слугує яскравим прикладом некоректного поводження з фактами з метою аргументації власних, задалегідь сконструйованих чи уподобаних теоретичних положень. Правда, що в 1648 і наступних роках революції траплялися випадки нападів на монастирі, церкви й духовних осіб. Однак, по-перше, невідомо, хто їх вчиняв: козаки, місцеві повстанці чи звичайнісінькі кримінальні злочинці, що найвірогідніше, бо завжди у будь-якому суспільстві знаходяться особи, котрі, задля наживи, спроможні переступити через найсвятіше. А відтак не має підстав звалювати на козаків відповідальність за злодіяння, причетність до яких не доведена. По-друге, у джерелах зафіксовано настільки незначну кількість таких інцидентів, що вона аж ніяк не може слугувати підставою для їх тлумачення як типових для подій визвольних змагань. По-третє, гетьман Б. Хмельницький вживав самих рішучих заходів для запобігання подібним вчинкам й покарання винуватців. «З великою жалостю, – підкрес-

¹⁰⁰ Леп'явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К., 2000. – С. 143, 154.

¹⁰¹ Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Яковенко Н. Паралельний світ... – С. 58-59; Її ж. Скільки облич у війни... – С. 206-207.

лював він в універсалі від 12 липня 1648 р. прилуцьким сотнику й отаману, – дошло нас відати, іж от незбожних а наддер своволних людей, а барзій поганов місца святиє монастиря внівеч обернули і доценту спустошили, за што ми от давних часов голови свої покладаєм, за віру нашу православную і за цілост домов божиїх, а тепер, где би їм болший ратунок, яко от синов церковних бил, то єще барзій зпустошене, за што пилно того всім нам постерігати потреба, боячися от господа бога срокгого каранья, аби болшей того не было»¹⁰².

Важко запідозрити, що для знаної в Україні та за її межами дослідниці є таємницею факт важливої ролі козацтва у відновленні у 1620-1621 рр. ієрархії православної Церкви та офіційного визнання її прав і свобод сеймом і королем у 1632 р. Існують десятки джерел, які засвідчують його послідовну й рішучу боротьбу з польською елітою в обстоюванні інтересів православ'я. За визнанням у 1622 р. папського нунція К. Торреса, подолати схизму в Русі дуже важко, бо її підтримує козацтво – «люд войовничий і сміливий, який стає на оборону їх часом з проханням, часом з загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках». Причому, від погроз козаки готові кожної миті перейти до рішучих дій, а «козацькі війни – це жахлива річ»¹⁰³.

Чомусь в історіографії продовжує ігноруватися той факт, що саме козацтво, а не шляхта, вперше сформулювало й обґрунтувало ідею законності збройного виступу проти короля, якщо він не скасує унії, не заспокоїть «старожитну грецьку релігію» й не присягне на дотриманні у непорушності «права і вольності російського народу»: «...заявляємо, що з тим не хочемо мати жодного собі за пана, як зазначалося – поки прав, свобод і вольності нам і духовним нашим король його милість не ствердить і не присягне. І з тим проголошуємо, що здоров'я і всі статки відклавши, готові померти при наших правах і вольностях»¹⁰⁴. Відомий висновок П. Саса, зроблений на основі вивчення обширного комплексу джерел, про наявність «глибокого закорінення в політичній самосвідомості козацтва чуття руської ідентичності та громадянського обов'язку служіння інтересам руського народу, в першу чергу конфесійним»¹⁰⁵. Та й власне сама Н. Яковенко у посібнику визнавала, що козащина уже за часів П. Сагайдачного в особі гетьмана «проголосила себе офіційним речником руського церковного, а відтак – і національного життя» й приходила на зміну лідеру нації – князій аристократії, що «керувала Руссю від часів Київської держави...»¹⁰⁶

Отже, складається враження, що в даному випадку йдеться не про пошук «правди історії», а про принципово інше: прагнення любою ціною

¹⁰² ДБХ. – С. 56.

¹⁰³ Цит. за: Наливайко Д. С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і першій половині XVII ст. у Західній Європі // Середні віки на Україні. – Вип. 1. – К., 1971. – С. 49.

¹⁰⁴ Цит. за: Сас П. М. Ідейні вектори... – С. 35-37.

¹⁰⁵ Його ж. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С. 222.

¹⁰⁶ Яковенко Н. Нарис історії України... – С. 162-163.

«ревізувати» доробок у з'ясуванні цієї проблеми «національної історіографії», зайвий раз продемонструвати її наукову недолугість, дрімучу відсталість від сучасних здобутків історичної науки за рубежем.

4. "Жахлива селянська війна" чи початок національної революції

Тепер торкнуся найголовнішого – з'ясування сутності подій 1648 р. Можливо, справді спалахнула не національна революція чи національно-визвольна війна українців, а «домова (громадянська) війна» у Речі Посполитій, що точилася у формі «жахливої селянської війни», яка проявлялася у «нечуваний різні», масовому терорі, «спаласі антисемітського фанатизму», анархії й інших руйнівних ексцессах? Під цим кутом зору актуальним постає вияснення характеру взаємин козацького (українського) війська і поспільства, ставлення його підрозділів до православних храмів й монастирів, позиції населення західного регіону до походу у цей край Б. Хмельницького тощо.

Не має жодної підстави не погодитися з міркуваннями Н. Яковенко, що соціальна боротьба селян і міщан у 1648 р. переросла у Селянську війну й велася у жорстоких формах. Про це промовляють дані кількох сотень джерел. Наприклад, уже в кінці травня брацлавський воєвода А. Кисіль звернув увагу на той факт, що повстанці «піддають вогню й мечу лише один шляхетський стан», й констатував: розпочалася «жахлива селянська війна». Трохи пізніше він же повідомляв, що до «самого Бугу жодного шляхтича не залишилося: або втік, або впав трупом». А в кінці червня змушений був визнати, що «вже точно все хлопство втягнулося у цю війну і або нам доведеться витягти хлопів і вчинити спустошення, або хлопи, бережи пане Боже, нас вистріляють»¹⁰⁷. 6 липня шляхтич С. Марцинкевич у листі до аноніма намалював вражаючу картину масового повстання у Чернігівщині й Сіверщині. «До них (повстанців. – В.С.), – писав він, – приєднується величезна маса селян, а особливо будників з Сівера і звідусіль величезною масою, великими полками йдуть до них, в деяких місцях шафарів, своїх панів повбивали; а як здобудуть Чернігів, на що сподіваються, то мають сягнути до Бихова, до Шклова і до Могилева... У панських і шляхетських маєностях вони так піднялися, що панів мають за ніщо...»¹⁰⁸.

Не менш потужно розгорталася соціальна боротьба у Поділлі, Волині, Галичині. За визнанням (липень) литовського підстоля, «повсталася вся Україна, ллється шляхетська кров, хлопства незліченна кількість знесла

¹⁰⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛНБ). ВР. – Ф. 5, спр. Оссолінських № 225/II, арк. 110; ВУР. – Т. II. – С. 28-29; Rawita-Gawroński F.R. Sprawy i rzeczy Ukraińskie. – Lwów, 1914. – S. 85.

¹⁰⁸ Мицик Ю. 3 нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 5-6.

майже все Брацлавське воєводство»¹⁰⁹. В середині серпня брацлавський хорунжий Я. Дзик повідомляв шляхтичу Богушу про «невгамовну хлопську фурію», яка «не тільки, щоб мала втихомирюватися, але щоденно, щохвилини зростає. Хлопство поголовно все в Україні й не менше у Поділлі збунтувалося, де через хлопські домові зради жодне місто по самий Бар не залишилося цілим, який це гультьяйство взяло штурмом»¹¹⁰. На початку вересня львівський синдик С. Кушевич підкреслював масовий характер повстання, що охоплювало Волинь й Галичину. «Неприятель спустошує Волинь, – писав він аноніму, – найродючіший край, сплюндрував Олику, дуже добре захищене місто князів Радзивіллів із замком. Луцьк, столиця Волині, не стримав натиску збунтованого гультьяйства і впав... З Луцька бунтівники рушили на Володимир і досі, напевно, уже взяли його. Під Сокалем зі зброєю стало згуртоване селянство»¹¹¹.

Перелік подібних свідчень можна продовжувати, й вони підтверджуватимуть думку про наявність потужної Селянської війни з усіма її ексцесами, включаючи масові грабежі і розправи зі шляхтою, урядниками, орендарями (переважно євреями). На її грабіжницьких аспектах акцентував особливу увагу в образно-поетичній формі сучасник подій, подільський шляхтич-католик, анонімний автор Подільської «Римованої хроніки». Описуючи дії повстанців, він зазначав:

«Грабуй сусіда, дядька, вуйка, не догоджай і своєму батькові!»
Брат ріже брата, кум кума, сват свата, родич родича,
Слуга та наймит – господаря, навіть і не знайомого.
Першим ділом йшли в комору, хоч би замкнену (?),
Потім господару й господині, хоч би ті й були залізні,
не можна було витримати,
Бо їм, насипавши жару в черевики, наказували скакати,
Танцювати по-італійськи та по-русинськи, врешті крякати,
Аж поки не скаже про гроші, срібло, про цінності й золото,
Котрі були сховані у землі, у мурах, скелі та багнистому болоті.
Не сховали їх ні ліс, ні кущі, буйні трави,
Чортополох, очерет, терни, густі корчі ані хмільник жиловий»¹¹².

Повторюю: правда, що спалахнула Селянська війна, як і правда те, що вона супроводжувалася розбоями, грабежами, погромами, вбивствами й усіма іншими притаманними селянським війнам у Європі крайностями. Проте дане цим подіям тлумачення у запропонованій концепції характеризується однобічністю, що призводить до спотворення змісту загальної

¹⁰⁹ Бібліотека Польської академії наук (далі – БПАН) (Краків). ВР. – Спр. № 1062, арк. 270; Бібліотека Національна (далі – БН) (Варшава). ВМФ. – № 41744.

¹¹⁰ БМЧ. ВР. – Спр. № 142, арк. 643.

¹¹¹ Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 3. – С. 100.

¹¹² Мицик Ю. Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. Збірник статей. – К., 1998. – С. 308.

панорами подій. Насамперед відзначу, що висловлене Н. Яковенко міркування про спалах у 1648 р. Селянської війни аж ніяк не є новим в історіографії, оскільки про неї як «жакерію» уже писав М. Грушевський¹¹³. Трактували визвольну боротьбу 1648 і наступних років виключно як Селянську війну радянські історики середини 30-х рр. ХХ ст. Н. Рубінштейн і Т. Скубицький¹¹⁴. М. Петровський у 1940 р. дійшов висновку, що антифеодальна боротьба влітку 1648 р. мала «типові форми селянської війни»¹¹⁵. У 50-80-х рр. ХХ ст. схилилися до думки про переростання соціальної боротьби у Селянську війну О. Козаченко, В. Легкий, Ф. Шевченко, В. Смолій¹¹⁶. Автор даної статті, займаючись проблемою соціальної боротьби в роки Визвольної війни, в ряді праць зробив спробу довести наявність Селянської війни, що розвивалася у взаємозв'язку з визвольною боротьбою, визначити її хронологічні межі та особливості, з'ясувати вплив на формування Української держави, політику її уряду тощо¹¹⁷.

Джерела спростовують погляд на соціальну боротьбу поспільства лише під кутом зору її руйнівних аспектів (різні, грабежів, розбоїв тощо) й ігнорування при цьому його прагнення домогтися ліквідації панування над собою шляхти, кріпацтва, виконання повинностей й виплати податків, отримати особисту свободу та ін. Не випадково вони фіксують наміри селян і міщан «вигубити шляхетський стан», їхні сподівання, що нарешті пани «над ними не пануватимуть», не повернуться до «Руських країв» й у майбутньому «панів не буде». Показово, що форми й зміст боротьби українських селян, їх соціальні

¹¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 49.

¹¹⁴ Рубінштейн Н. Классовая борьба на Украине в XVII веке // Борьба классов. – 1936. – № 4. – С. 35-46; Скубицкий Т. К вопросу о периодизации крестьянской войны 1647-1658 гг. на Украине // Под марксистско-ленинским знаменем. – 1936. – № 1. – С. 134-135; Его же. К истории крестьянской войны (1647-1658 гг.) // Под марксистско-ленинским знаменем. – 1936. – № 4. – С. 46-67.

¹¹⁵ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654). – К., 1940. – С. 55-67.

¹¹⁶ Козаченко А. И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение с Россией. – М., 1954. – С. 127; Легкий В. И. Крестьянские купы и загоны в освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (Год 1648-й): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1956; Его же. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648-1654 гг. – Л., 1959. – С. 140; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С. 220, 235; Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII-XVIII ст. – К., 1985. – С. 44.

¹¹⁷ Степанков В. С. Антифеодальная борьба крестьянства и казацких низов в годы Освободительной войны (1648-1654): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1980. – С. 14-23; Його ж. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648-1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – Вип. 15. – К., 1989. – С. 43-49; Його ж. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів, 1991. – С. 26-129, 143-147.

ідеали були близькими до західноєвропейських селян, які проявлялися під час революцій XVI-XVIII ст.¹¹⁸

Однією з прикметних рис Селянської війни стало масове показання селян й частково міщан, що засвідчувало відсутність водорозділу між ними й козацтвом. Не має жодної підстави ставити під сумнів науковий доробок української історіографії щодо того, що, власне, козацький статус виступав «суспільним ідеалом для селян і феодално залежних міщан», як це чинить Н. Яковенко, аргументуючи це тим, ніби їй «невідомі спеціальні дослідження, де б це підтверджувалося або спростовувалося на підставі критичної інтерпретації відповідних джерел»¹¹⁹. Щоб переконатися у хибності цього твердження, варто прочитати праці О. Апанович, В. Борисенка, В. Голобуцького, В. Грабовецького, М. Грушевського, І. Крип'якевича, В. Легкого, С. Леп'явка, П. Михайлини, В. Сергійчука, В. Смоля, К. Стецюк, С. Томашівського, Ф. Шевченка, В. Щербака й інших дослідників. Доцільно також було б прислухатися й до думки Ф. Сисина, що «козацькі інституції стали головним механізмом соціальної мобільності. На відміну від шляхти – соціально «закритої» верстви – козацтво було «відкритою» соціальною групою... масове показання селянства та розмах руху за скасування кріпацтва розбурхали народний загаль»¹²⁰.

Наведу кілька свідчень джерел. Так, росіянин Г. Климов, котрий у червні 1648 р. побував в Україні, розповідав, що «селяни Потоцького і Вишневецького і Кисіля, і ті де з ними (козаками. – В. С.) стали ж козаками...»¹²¹. Краківський райця М. Голінський 30 серпня занотував «новину» з України, що «хлопство, збунтувавшись, пішло в козацтво»¹²². За визнанням козацького полковника С. Мужилівського, «посполство дочувшися, же короля в землі немаш, в козацтво все обернулисе, так по суй стороне, як і на туй Днепра»¹²³. Як розповіли полонені козаки, «починаючи від Валишевичів, до Мозиря і Річиці, стільки є сіл і вотчин, всі показачилися і поклялися один одному захищатися до останнього і якби довелося гультайству цьому відступати, тоді і селяни повинні вирушити з ним з цих країв на Україну. Міста, які об'єдналися і показачилися, – це говорить, – Мозир, Річиця, Гомель, Турів, Лоїв, Бабура та інші»¹²⁴. А 21 січня 1649 р. А. Кисіль повідомляв братові: «Весь плебс ще до цього часу перебуває озброєним у козаць-

¹¹⁸ Степанков В. Українська революція і європейський революційний рух XVI-XVII ст.: спільне і відмінне (до проблеми типології) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 1(3). – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 32-50; Його ж. Українська революція 1648-1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Укр. іст. журн. – 1997. – № 1. – С. 3-21.

¹¹⁹ Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції. – С. 69-70.

¹²⁰ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького... – С. 575-576.

¹²¹ ВУР. – Т. II. – С. 41.

¹²² ЛНБ. ВР. – Ф.5, спр. Оссолинських № 189/II, арк. 133.

¹²³ ВУР. – Т. II. – С. 129.

¹²⁴ ДОВ. – С. 105.

кому титулі...»¹²⁵. Важливо зауважити, що гетьман Б. Хмельницький визнав за покозаченим поспільством козацькі права. Яскравим свідченням цього слугують визнання звягельського полковника І. Донця й сотника М. Тиші, зроблені 19 січня 1649 р. у листі до князя С. Корецького: «Нас запитує в. кн. м., які ми козаки: реєстрові чи ні? Цього ми й самі ще не знаємо, бо нас й. м. пан гетьман не реєстрував. Лише те знаємо, що й. м. пан гетьман кожного з нас за рівних собі має і не відокремлює нас від давніх *реєстрових* (виділено мною. – В. С.)...»¹²⁶.

Принципово хибною є позиція дослідниці виокремлювати з подій 1648 р. соціальний аспект й, замовчуючи інші, перетворювати його в основоположний і самодостатній, а відтак спотворювати їхній зміст. Вивчення сотень джерел дає підстави стверджувати, що соціальна боротьба надзвичайно тісно перепліталася з національно-визвольною й релігійною, і, при усій її важливості, все ж таки не вона відігравала провідну й вирішальну роль і не вона визначала сутність повстання, яке стрімко поширювалося в Україні, охоплюючи все нові й нові її регіони. Уже з кінця травня шляхтичі, урядники й сановники помітили, що йдеться не тільки і не стільки про повстання «хлопства» проти існуючих соціальних порядків, скільки про виступ українського православного населення проти поляків, католиків та євреїв. Причому, з цього ж таки часу, по-перше, українські селяни і міщани почали пов'язувати свої надії на визволення з приходом козацьких підрозділів Б. Хмельницького, а при їх появі надавати їм всебічну допомогу в оволодінні містами й фортецями, а, по-друге, у зайнятих поселеннях козаки не вчиняли погромів православним міщанам і селянам, не вдавалися до їх винищення, не руйнували православних церков і монастирів, не вирізували православних священників і монахів (зрозуміло, що окремі такі вчинки могли мати місце, але вони не були типовими).

Повернемося до свідчень джерел. Так, уже 25 травня білоцерківський підстароста повідомив канцлеру, що козацьке військо «шкоди містам не чинить, лише шляхту польську і жидів у пень стинає»¹²⁷. Як стверджував на початку червня С. Кушевич, то «певна річ, що люди грецької віри з охотою виглядають ворога»¹²⁸. Анонімний автор листа звертав увагу на той факт, що «руські міста йому (Б. Хмельницькому. – В. С.) самі добровільно і охоче піддаються; зібравшись, з корогами, з бубнами виходять йому назустріч і їх йому під ноги кладуть», а тому зробив висновок: «тепер уже вся надія на наших людей – католиків»¹²⁹. Подібну думку висловлював і шляхтич Громкович: у містах «така є охота і так на нього очікують, як інші й батька (свого)

¹²⁵ Державний архів у Кракові (далі – ДАК). – Зібрання Русецьких, спр. № 41, арк. 83.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ НБ України. ІР. – Ф.1, спр. 4128, арк. 86.

¹²⁸ Michałowski J. Księga pamiętnicza. – Kraków, 1864. – S. 34.

¹²⁹ БМЧ. ВР. – Спр.142, арк. 67; БН. ВМФ. – № 6713.

не приймали б з більшою охотою і вдячністю»¹³⁰. В одній з копій листа С. Кушевича від 4 червня, віднайденій Ю. Мициком, є дуже важлива інформація, що українці уже на самому початку повстання вважали Б. Хмельницького своїм визволителем, «новим Мойсеєм, котрий звільнить їх від ляхської неволі»¹³¹.

Вважаю далеко не випадковим той факт, що уже в червні представники польської еліти підняли тривогу з приводу можливого відродження Української держави – «Руського князівства» зі столицею у Києві¹³². Холмський єпископ сповіщав поморському підкоморію, що гетьман «уже називає себе князем київським і руським, а, просуваючись далі, хоче центр війни заснувати під Володимиром»¹³³. Подібну думку висловлював і коронний підचाший М. Остророг: Б. Хмельницький «здумав титулувати себе князем»¹³⁴. Не без обурення маршалок сейму Б. Лещинський сповіщав 17 липня про його наміри «заснувати Руську монархію»¹³⁵. Саме стурбованістю (а, можливо, й страхом) за долю Польщі, збереження її територіальної цілісності можна пояснити розпачливий тон листа А. Кисіля до гетьмана, в якому, по суті, благав його не «губити Вітчизни», яка «для нас усіх є однією»¹³⁶. Водночас він домагався від примаса Польщі М. Лубенського вжиття рішучих заходів для врятування Корони від загибелі: «...щоб з нею не трапилося (від чого нехай береже Бог) того ж, що з Римською імперією»¹³⁷. Інше питання, що в цей час ні Б. Хмельницький, ні старшина ще не сформулювали програми виборення незалежності від Польщі.

Впродовж літа наростали розмах й інтенсивність національно-визвольної й конфесійної боротьби, що набрала небаченої затятості й непримиренності і супроводжувалася масовим винищенням поляків (шляхти, духовенства, міщан й селян) та євреїв. Автор «Римованої хроніки» підкреслював:

«Йшли не тільки до Хмеля (?), а особливо до Кривоноса,
Та інших різно називаних полковників, бо кожен з них як оса був
На ляхів, ляхів, тут же бунти починаються,
Ляха й жида шукають у скринях, ямах, полицях, сідалах для курей,
Шукають навіть у русинів, своїх братів, у землі, у гною, у воді, у
дуплах дерев;
Не схватися і у відхожому місці, у запічку, навіть у роті!»
За його свідченням, гаслом повстанців було:
«Бий, забий, винищуй лядську кров, нехай в Руських краях

¹³⁰ Там само. – Арк. 146.

¹³¹ Ковальський Н.П., Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. – Днепропетровск, 1984. – С. 51.

¹³² БМЧ. ВР. – Спр. № 142, арк. 203; ВУР. – Т. II. – С. 28.

¹³³ ДОВ. – С. 44.

¹³⁴ Цит. за: Мицик Ю. Національно-визвольна війна... – С. 37.

¹³⁵ Michałowski J. Op. cit. – S. 109.

¹³⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1230, оп. 1, спр. 336, арк. 32-33.

¹³⁷ ВУР. – Т. II. – С. 30.

доценту зникне і пам'ять про неї;
щоб її духу русинських ніс і не чув».

Тому «швидко почав бунтівник трясти Польщу за чуприну»¹³⁸.

Подільський суддя Л. М'яковський 20 серпня сповіщав аноніму: «...не від Бару і не 6 полків, а тільки 6 хоругв зібравши, подністриянське селянство, опришки, так сильно загрожували селам, що тут, з цієї сторони Медобору, позабирали всі стада й бидло. Вони плондрують всі міста і містечка, тирансько вбивають ляхів як урядовців, так і підданих з дітьми. Старому пану Гонсьоровському відрубали голову у Китайгороді, а в Студениці, в Дунайгороді, в Ступинах, в Балинці вони вже захопили собі абсолютну владу»¹³⁹. На початку вересня згадуваний уже С. Кушевич констатував: «У Кам'янці Струмиловій, за п'ять миль від Львова, бунт спалахнув відкрито. Вбито католиків, замучено ксьондзів, потоптано святощі. Вже стало небезпечно по селах і шляхах через бунти всієї Русі, яка з непримиренною ненавистю до католиків убиває і жахливо мордує піших і кінних»¹⁴⁰. Такий же характер носила боротьба на Чернігівщині, де, за визнанням шляхтича С. Марцинкевича, «козаки, взявши гору, внівеч обертають задніпровські краї, плондруючи шляхетські будинки, спалюючи, рубаючи в пень все, аби тільки шляхтич або слуга його трапився, жодного не залишають в живих; костьоли, монастирі з ґрунту вивертають, вбили багато ченців і радників (?). Їм живим очі виколювали, других вішали за ноги, третіх, загнавши до бровару разом з євреями, спалили»¹⁴¹.

В середині вересня анонімний автор повідомляв зі Львова, що «вже повстання Руське і сприяглий з поганими натовп хлопства, опанувавши всю Україну, Київське, Подільське, Брацлавське, Чернігівське воєводства і більшу частину Волинського, міста всі, замки, фортеці... більше внаслідок зради хлопської, ніж через зброю і силу ворога, здобули, висікли, костьоли пограбували, святині потоптали, шляхти так багато, католиків, ксьондзів повбивали...»¹⁴². Як стверджував галицький стольник А. М'яковський, «вся Русь по самі львівські передмістя повстала поголовно. Гусятин, Сатанів, Скалат, Зіньків і багато інших міст захоплені опришками й пограбовані, гострять зуби на Львів...»¹⁴³. За свідченням теребовлянського підстарости, у Поділлі вже «ні шляхтича, ні ксьондза, ні жида не знайдете»¹⁴⁴.

Безсумнівним є факт погромів шляхетських дворів, костелів і кляшторів, грабежів, розправ над шляхтою, поляками, євреями, католицьким духовенством і католиками взагалі, жертвами яких стали десятки тисяч осіб. І не існує жодних причин, прикрившись якими, можна було б виправдовувати цю велику трагедію. Очевидно також, що у цьому вибухові жорстокості

¹³⁸ Мицик Ю. Буремний 1648 рік... – С. 307-310.

¹³⁹ Там само. – С. 302.

¹⁴⁰ Кушевич С. Листи зі Львова. – С. 110.

¹⁴¹ Мицик Ю. З нових документів... – С. 5.

¹⁴² Michałowski J. Op. cit. – S. 193.

¹⁴³ БМЧ. ВР. – Спр. № 143, арк. 140; БН. ВМФ. – № 6691.

¹⁴⁴ ЛНБ.ВР. – Ф. 5, спр. Оссолінських № 225/II, арк. 129-130.

багато чого було від усього темного й руйнівного, притаманного людям на рівні інстинктів, що вирвалося назовні. Проте зводити зміст подій 1648 р. лише до позбавленої сенсу «нечуваної різни», «хаосу й анархії», «ненависті темного простолюду», «антисемітського фанатизму» означає або нерозуміння їх сутності, або упередженість в оцінках. Так, непереконливим виглядає обвинувачення Н. Яковенко повсталих українців у проявах «антисемітського фанатизму»¹⁴⁵. Як з'ясував Я. Тазбір у монографії «Жорстокість у Європі нового часу», в подіях 1648 р. мав місце вияв антиіудаїзму, а не антисемітизму, бо «козаки Богдана Хмельницького залишали у живих тих жидів, котрі погоджувалися прийняти православ'я. Антисемітизм розпочинається лише тоді, коли жидові ні в чому не може допомогти зміна віри чи входження до іншої етнічної спільноти, як особа нижчої, гіршої і небезпечної для людства раси він покараний небом на знищення, як це мало місце в гітлерівській Німеччині»¹⁴⁶.

В джерелах знаходимо відомості, що під час розправ повстанців не завжди винищувалися всі євреї. Так, у Немирові в живих залишили дітей, яких вивезли з міста на 15 возах¹⁴⁷. Євреї, котрі перехрещувалися у православ'я, залишалися у живих й продовжували мешкати у своїх поселеннях¹⁴⁸. Як повідомили вольновському воєводі його розвідники, котрі в грудні 1648 р. повернулися з козацької України, «жидів багато перехрестилося і тих жидів козаки не побили; живуть (вони) нині в містах заодно з козаками»¹⁴⁹. Отже, йшлося не про семітську національність євреїв, а про їх іудейське віросповідання, змінивши яке, вони переставали розглядатися козаками і повстанцями ворогами й потрапляли до категорії своїх. Для чого ж тоді їм приписувати «антисемітський фанатизм»? До речі, дослідження українських і зарубіжних вчених (Я. Дашкевича, Ю. Мицика, С. Плохія, Ф. Сисина) останнього десятиріччя засвідчують безпідставність спроб звести причини українсько-єврейського антагонізму у середині XVII ст. до старого міфу про споконвічний ірраціональний український антисемітизм¹⁵⁰, породженого переважно єврейською історіографією.

¹⁴⁵ Яковенко Н. Нарис історії України... – С. 192.

¹⁴⁶ Tazbir J. Okrucieństwo w nowożytnej Europie: Prace wybrane. – Krakow, 2000. – Т. II. – S. 92-93.

¹⁴⁷ БМЧ. ВР. – Спр. № 2576, арк. 123.

¹⁴⁸ ВУР. – Т. II. – С. 41; Літопис Самовидця. – С. 52; Пучина бездонная. Хроника Натана Ганновера // Еврейские хроники... – С. 127; Тяготы времен. Хроника Мейера из Щебржешина // Еврейские хроники... – С. 161; Боровой С. Я. Классовая борьба на Украине XVII в. в свете современных еврейских хроник // Еврейские хроники... – С. 69-71; Плохий С. Хмельниччина та євреї. Причинки до ідеології повстання // Україна: культурна спадщина... – Вип. 5. – С. 485.

¹⁴⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі – Акты ЮЗР). – Т. VIII. – СПб., 1875. – С. 282.

¹⁵⁰ Дашкевич Я. Проблема вивчення єврейсько-українських відносин (XVI – початок XX ст.) // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 49-53; Мицик Ю. Українсько-єврейські

Мали місце й факти осквернення повстанцями могил польської шляхти. Глумачити їх лише як прояв прагнення до наживи чи вандалізму «темного простолюду» навіть у світлі інформації тогочасних джерел є примітивізацією мотивів згаданих дій. Вони засвідчують, що у своїх діях повстанці вбачали символічний акт відплати за пережиту від шляхтичів (за їхнього життя) наругу. Так, міщани Віньківців (Поділля) пояснювали подібний вчинок з прахом Заміховського й Чермінського тим, що «знущалися ляхи над нами живими, а ми теж тепер будемо (глумитися) над вашими кістками й дітьми»¹⁵¹. Не має підстав й трактувати опришкіський рух у Поділлі (у ньому взяли участь десятки тисяч подолян) «суто грабіжницьким»¹⁵², хоча, зрозуміло, йому властива була ця риса. На щастя, маємо визнання захоплених до полону у боях під Кам'янцем опришків, занотоване представниками міського суду. Так ось, вони повідомили, що «жодного зв'язку й союзу з козаками не мають, а самі, добровільно, з огидою ставлячись до рабства, не в силі стерпіти польського панування, підняли зброю проти невгамовних гнобителів»¹⁵³. Цікаво виходить: учасники повстання заявляли, що піднялися на боротьбу проти «рабства», «польського панування» й «гнобителів», а інтелектуал рубежу ХХ-ХХІ ст., озброєний «сучасним науковим мисленням», вбачає у них лише грабіжників, тобто продовжує дивитися очима польської й української шляхти середини ХVII ст.!

5. Від руських земель Речі Посполитої до Української держави

У свій час І. Франко та В. Липинський переконливо довели, що для сучасників-поляків був безсумнівним той факт, що повсталася «вся Русь»¹⁵⁴. Наприклад, автор поеми «Сатир Підгірський» та Б. Зіморевич відзначали, що повстанці, знищуючи «ляхів», хотіли звільнити від них «Руську землю»¹⁵⁵. Полонені козаки й повстанці засвідчували свої наміри «стати на р. Горинь», «відбирати замки до самого Володимира», «дійти до Вісли», «вдарити по Речі Посполитій», «загнати поляків за Віслу» тощо. В кінці липня уже з'явилися перші відомості про наміри Б. Хмельницького «зупинитися біля

відносини напередодні і в роки Визвольної війни українського народу (1648-1658) // Розбудова держави. – 1998. – № 11-12. – С. 114-119; Плохий С. Хмельниччина та євреї... – С. 475-487; Сисин Ф. Євреї та повстання Богдана Хмельницького // Марра mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 479-488.

¹⁵¹ ЛНБ. ВР. – Ф. 5, спр. Оссолінських № 225/II, арк. 129.

¹⁵² Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції ... – С. 69.

¹⁵³ БМЧ. ВР. – Спр. № 142, арк. 680.

¹⁵⁴ Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Твори. – Т. 2. – Філадельфія; Пенсильванія, 1980. – С. 33-37; Франко І. Хмельниччина 1648-1649 років у сучасних віршах // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка (далі – Записки НТШ). – Львів, 1898. – Т. XXIII-XXIV. – С. 17-21.

¹⁵⁵ Франко І. Назв.праця. – С. 18, 20.

Вісли»¹⁵⁶. Дехто з польських сановників засвідчував існування у повсталих українців умислу добиватися «відокремлення Русі від Корони»¹⁵⁷. На думку польського історика другої половини XVII ст. В. Рудавського, «Русь тріумфувала начебто з повернення до своїх давніх вольностей і відсунення кордонів Польщі аж по Віслу»¹⁵⁸. Анонімний автор публіцистичного твору «Дискурс про теперішню війну козацьку чи хлопську» (1648 р.) попереджав польську громадськість про реальну загрозу виникнення ситуації, за якої козаки «повністю виб'ються з підданства Корони Польської» й «створять собі нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство...»¹⁵⁹. Наступного року автор «Дискурсу чи ухвалювати чи ні подані козакам пункти під Зборовом» висловлював занепокоєння, аби козаки не пішли за прикладом Голландії¹⁶⁰.

З самого початку українського повстання представники польської еліти розглядали його не лише «домовою», але й «священною війною», бо вона «велася проти схизматиків і поганства»¹⁶¹. Наприклад, в універсалі від 19 травня 1649 р. до шляхти «на зтяг охотника» кам'янецький каштелян С. Лянцкоронський підкреслював, що їй слід збиратися під його знамена «для захисту костелів Божих і віри нашої католицької, для збереження вольностей і свобод своїх шляхетських»¹⁶². Усвідомлюючи загрозу втрати України, польські, литовські, українські (політичні поляки) сановники не допускали й думки про можливість відокремлення від Польщі хоча б частини українських земель. Так, 24 липня 1648 р., обговорюючи на сеймі «козацьке питання», литовський канцлер А. С. Радзивілл закликав присутніх, незважаючи ні на що, зберігати територіальну цілісність держави, пам'ятаючи приклади Голландії й Неаполітанського повстання 1647 р. Його рішуче підтримав канцлер Є. Оссолінський, переконуючи членів сейму у необхідності протидіяти домаганням Війська Запорозького відокремити «від тіла Речі Посполитої провінції чи якогось володіння». Під час розробки інструкції послам на переговори з Б. Хмельницьким лунали застереження у жодному випадку не йти на поступки, коли б «козаки хотіли відірвати від королівства якусь частину землі». А відтак до її тексту вноситься спеціаль-

¹⁵⁶ БПАН (Краків). ВР. – Спр. № 1062, арк. 276; БМЧ. ВР. – Спр. № 142, арк. 543, 545; № 143, арк. 27; ЛНБ. ВР. – Ф. 5, спр. Оссолінських № 225/II, арк. 88-88 зв.; Мицик Ю. А., Цибульський В. І. Волинь в роки Визвольної війни українського народу XVII століття. Документи і матеріали. – Рівне, 1999. – С. 12.

¹⁵⁷ Michałowski J. Op. cit. – S. 183.

¹⁵⁸ Rudawski W. J. Historia Polska. – Т. 1. – Petersburg; Mohylew, 1855. –S. 38.

¹⁵⁹ Pisma polityczne... – Т. I. – S. 9.

¹⁶⁰ Ibidem. – S. 50.

¹⁶¹ БПАН. ВР. – Спр. № 2254, арк. 119.

¹⁶² Архів головний актів давніх (Варшава) (далі – АГАД). – Ф. Браницьких із Сухої, спр. № 155/181, арк. 274.

ний пункт про заборону виділення козакам «особливого уділу з володінь Речі Посполитої»¹⁶³.

Всупереч твердженням Н. Яковенко, активну участь у визвольній і соціальній боротьбі взяли селяни й міщани західноукраїнських земель, про що промовляють джерела й праці В. Грабовецького, Я. Кіся, І. Крип'якевича, В. Легкого, П. Михайлини, С. Томашівського й інших дослідників. З'ясовано, що вони, «запалені й роз'ятрені пекельним вогнем проти людей римської віри», масово повставали, створювали «сотні» й «полки», нападали на шляхту, урядників, євреїв, католицьке духовенство, як це мало місце у Волині, Поділлі, Київщині, Чернігівщині та в інших районах України. На Заболотівщині, Дрогобиччині, Калушині й в інших місцевостях їхні загони налічували по кілька тисяч осіб. У Покутті полковник С. Височан керував майже 15 тис. повстанців. У Теребовлі, Долині, Заболотіві, Дрогобичі, Городку, Рогатині, Яворові, Янові, Калуші та в інших містах створювалося й функціонувало українське самоврядування¹⁶⁴. За підрахунками В. Грабовецького, у західноукраїнських землях взяло участь у боротьбі приблизно 50 тис. чоловік, котрі зруйнували приблизно 400 шляхетських дворів, 30 замків і фортець й знищили 2 тис. осіб, котрі належали до панівного стану¹⁶⁵. 19 грудня 1648 р. підचाший коронний М. Остророг, характеризуючи настрої населення південно-західної частини Руського воєводства, зазначав: «...наше хлопство так збунтувалося, що до них (козаків. – В. С.) великими силами згромаджується і вже їх військо немале. Якщо вчасно не запобігти цьому злу, побоюються тут великого повстання, а Хмельницький буде говорити, що не знає про це. Давно я в тому застерігав, що тут, у воєводстві Руському, може бути таке ж велике повстання як і в Україні, бо в цих горах і на Самбірщині, і на Покутті чудової Русі сила. А це погано»¹⁶⁶.

Торкнувшись стисло аналізу свідчень джерел про характер взаємовідносин козаків з поспільством. Відомо, що Б. Хмельницький вже весною 1648 р. розсилав листи й універсали до селян і міщан із закликами підніматися на боротьбу, привозити до його війська зброю й боеприпаси. Не припинив він цієї діяльності й після здобуття перших перемог¹⁶⁷. І, як засвідчував В. Я. Рудавський, вони з «вдячністю приймали кругом його посланців», бо

¹⁶³ ДОВ. – С. 90-96; Radziwiłł A. S. Pamietnik o dziejach w Polsce 1647-1653. – Warszawa, 1980. – Т. 3. – S. 94-95, 103.

¹⁶⁴ Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр. – К., 1972. – С. 80-126; Кісь Я. П. Участь міст західноукраїнських земель у визвольній війні українського народу (1648-1654 рр.) // Питання історії СРСР. – Вип. 7. – Львів, 1957. – С. 96-102; Легкий В. И. Крест'янство України... – С. 112-160; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.). – К., 1975. – С. 152-158; Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // Записки НТШ. – Т. XXIII-XXIV. – С. 24-104.

¹⁶⁵ Грабовецький В.В. Назв. праця. – С. 129, 190.

¹⁶⁶ ЛНБ. ВР. – Ф. 5, спр. Осолінських № 225/II, арк. 197-197.

¹⁶⁷ ВУР. – Т. II. – С. 29; Величко С. Літопис. – Т. 1. – К., 1991. – С. 78, 83; ДБХ. – С. 626; Пучина бездонная... – С. 92, 96; Rudawski W. J. Op. cit. – S. 11-12.

вбачали у гетьмані «батька Вітчизни», відновлювача «релігії і давньої свободи»¹⁶⁸. Відгукуючись на один з них, львівський міщанин Георгій на початку червня закупив чимало зброї в Опанівцях і Краківцях, але був викритий й арештований¹⁶⁹. У цей же час перемишльський архідиякон повідомляв: «У Львові виявилася велика зрада від Русі: перехоплено 10 листів від Хмельницького, декілька бочок пороху, немалі гроші, які і відправили зі Львова для підтримки Хмельницького»¹⁷⁰. У середині липня із Замостя повідомляли, що в «панських маєтках (вочевидь, на теренах західної частини Белзького й Руського воєводства. – В. С.) силою відбирають свинець і порох у русинів, котрі їх з Польщі везли до козаків»¹⁷¹.

У розпорядженні дослідників є чимало свідчень джерел про запрошення міщанами козаків (чи, власне, самого гетьмана) до своїх поселень з обіцянками надати їм допомогу в оволодінні містами. Так, священники Кам'янця-Подільського неодноразово писали листи до Б. Хмельницького, «вмовляючи про порятунок й обіцяючи оволодіти містом...»¹⁷². Зверталися до нього по допомогу й попи м. Вільно¹⁷³. Відгукуючись на прохання міщан Меджибожа, гетьман взяв місто та їхнє майно під охорону. У відповідь вони відправили до табору українського війська хліб, зібраний по два буханці з кожного двору¹⁷⁴. Міщани Більська й Дрогочина (Підляшшя) послали своїх представників до гетьмана «з проханням по допомозі...»¹⁷⁵. Гологорівські міщани запросили його «негайно прийти на допомогу проти польської тиранії», обіцяючи «забезпечити військо всім (необхідним)»¹⁷⁶. Священик Крехова привіз володарю української булави «листа від крехів'ян і дерев'яний хрестик, закликаючи й запрошуючи його до Крехова»¹⁷⁷. І цей перелік свідчень джерел, що промовлятимуть про очікування міського населення різних куточків України на прихід Б. Хмельницького, в якому вбачали свого визволителя, можна продовжувати. Мало цього, є окремі дані про покладення надій на нього навіть частиною польського селянства. «Всі хлопи мазовецькі, плоцькі, равські, сандомирські, особливо князівські й королівські, – повідомляв А. М'яковський аноніму, – пана Бога просять за Хмельницького, бо не можуть уже терпіти насильств жовнірів, котрі проходять»¹⁷⁸.

¹⁶⁸ Rudawski W. J. Op. cit. – S. 12.

¹⁶⁹ ЛНБ. ВР. – Ф. 5, спр. Оссолінських № 189/II, арк. 83.

¹⁷⁰ Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников... – С. 75.

¹⁷¹ ДОВ. – С. 76.

¹⁷² Там само. – С. 108-109.

¹⁷³ Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1986. – С. 75.

¹⁷⁴ ДАК. – Зібрання Русецьких, спр. № 41, арк. 63-64.

¹⁷⁵ Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников... – С. 75.

¹⁷⁶ Кушевич С. Листи зі Львова. – С. 105.

¹⁷⁷ Там само. – № 4. – С. 121.

¹⁷⁸ Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ отечественных источников... – С. 76.

Для сучасників подій 1648 р. аж ніяк не був таємницею факт масової симпатії міщан до козаків. Промовистим у цьому відношенні є визнання 31 липня полоненого українського розвідника Я. Концевича: «А в Новому Костянтинові є міщанин Гарко, котрий має угоду з козаками; він говорив, що «якщо прийде ляцьке військо, то я підпалю місто». Потім у Сенявці міщанин Яцько обіцяв козакам: «я в гармати піску насиплю, так що жодна нічим вам не зашкодить». Крім цього, із Ставичків козакам обіцяли, що їм не зашкодить міська вогнепальна зброя, бо про це потурбуються. Потім ще у Лисянці 9 присягнули бути помічниками козаків. А недалеко від Костянтинова є містечко Недобнек, там знаходиться 12 присягнувших проти Речі Посполитої... Потім м. Володарка; у ньому є троє – хоч би 10 катів було, мають таке зілля, що не признаються, а козакам брати. Потім містечко Стан; у ньому є 8 міщан, які мають 8 півбочок пороху для козаків. Окрім цього, в Маначині знаходиться четверо міщан, котрі радилися у Бродях і Тернополі, якщо б туди прийшли козаки»¹⁷⁹.

Не випадково за подібних настроїв міщани поголовно здавали міста козакам чи покозаченим повстанцям, надаючи їм, у разі спротиву польських залог, військову допомогу. Як засвідчував М. Голінський, вони «козакам добровільно піддавалися і до них самі приєднувалися»¹⁸⁰. Майже всі міцно укріплені міста Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського, Руського й Чернігівського воєводств були звільнені від польської влади за допомогою їх мешканців. Як підкреслював у мемуарах А. С. Радзивілл, козацтво «опанувало велику кількість уфортифікованих міст, внаслідок зради русинів-міщан...»¹⁸¹. Наприклад, Стародуб «через зраду міщан – місцевої Русі – взяли»¹⁸²; до Гомеля міщани козаків впустили «без жодного пострілу»¹⁸³. За свідченням С. Марцинкевича, на Сіверщині й півдні Білорусі козакам «скрізь здають міста й містечка, відкривають перед ними брами...»¹⁸⁴. Міщани Луцька повідомили козаків, коли наступати на поляків, а після розгрому останніх підтримували розташовану у місці козацьку залогу. Півтисячі жовнірів А. Кисіля відмовилися від наступу на Луцьк, «побоюючись самих міщан»¹⁸⁵. Жителі Острога прохали козаків не залишати міста «і з ними побраталися»¹⁸⁶. У Поділлі, як повідомляв Я. Дзик, «жодного міста, з-за хлопських домових зрад, не залишилося в цілості»¹⁸⁷. Показовою є позиція міщан Пінська щодо видачі козацьких призвідців, якої домагався на початку 1649 р. литовський гетьман Я. Радзивілл. Вони

¹⁷⁹ ВУР. – Т. II. – С. 70-71.

¹⁸⁰ ЛНБ. ВР. – Ф. 5, спр. Оссолінських № 189/II, арк. 111.

¹⁸¹ Radziwiłł A. S. Op. cit. – S. 101.

¹⁸² ЛНБ. ВР. – Ф. 5, спр. Оссолінських № 3882/II, арк. 33.

¹⁸³ Мицик Ю. 3 нових документів... – С. 5.

¹⁸⁴ Там само. – С. 6.

¹⁸⁵ ЛНБ. ВР. – Ф. 103, спр. Сапегів № X, арк. 46.

¹⁸⁶ Там само. – Арк. 139.

¹⁸⁷ Там само. – Ф.5, спр. Оссолінських № 225/II, арк. 124.

відповіли: «...волимо самі загинути ніж видати тих, котрі віру нашу захищають»¹⁸⁸.

А як козаки відносилися до селян і міщан? За свідченням росіян, котрі побували на охоплених революцією теренах України, козаки «вбивають ляхів, а білорусців (у даному випадку мались на увазі українці. – В. С.) не чіпають»¹⁸⁹. Коли, наприклад, козаки підійшли до Новгород-Сіверська, й жителі почали готуватися до залишення міста, то вони заспокоїли їх, що «нічого поганого, де їм, міщанам, чинити не будуть»¹⁹⁰. С. Марцинкевич, описуючи розправи козаків над шляхтою, ксьондзами і євреями у Сіверщині, підкреслював, що «черні» вони «найменшої кривди... не чинять»¹⁹¹. Російський посол до Польщі Г. Кунаков зазначав: «...а православної християнської віри (осіб) не вбивали нікого, а бідним людям православної християнської віри і наділок давали»¹⁹².

Зрозуміло, що не має підстав ідеалізувати дії підрозділів українського війська, особливо коли вони проводили походи разом з татарами. Безперечно, з їх боку мали місце свавілля, здирства, грабежі й інші ексцеси, від яких страждали селяни і міщани, а в окремих випадках і православні церкви й монастирі. Наприклад, з'ясовано, що загін козаків і татар пограбував Унівський монастир, а також спалив церкву місцевого жіночого монастиря¹⁹³. Але, знову ж таки повторює, займаючи села і міста, власне козаки не вчиняли масових погромів, не вирізували їхніх православних мешканців, не грабували й не знищували православних церков і монастирів (подібні вчинки були окремими випадками, а не типовими проявами поведінки козаків). Тому, попри всі лихоліття осені 1648 р. у західноукраїнських землях, у пам'яті українців краю, козаки і Б. Хмельницький протягом сторіч виступали не ворогами-винищувачами, а їхніми захисниками та борцями за волю¹⁹⁴.

Значно руйнівнішими крайнощами супроводжувалися дії повсталих селян і міщан, особливо підрозділів війська наказного гетьмана М. Кривоноса у Поділлі й на півдні Волині. За свідченням автора «Львівського літопису», до козацьких підрозділів, розісланих у червні Б. Хмельницьким, «навенцей хлопства в'язалося, і добивали містечок і міст, шляхту і жидов, і ляхов всіх впень стинаючи, а добра у всіх огулом отбираючи і обдираючи, і

¹⁸⁸ Цит. за: Morzy J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – Poznań, 1965. – S. 29.

¹⁸⁹ Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3, спр. 23, ч. 1, арк. 69; Акты ЮЗР. – Т. III. – СПб., 1862. – С. 240.

¹⁹⁰ ВУР. – Т. II. – С. 48.

¹⁹¹ Мицик Ю. 3 нових документів... – С. 5-6.

¹⁹² Акты ЮЗР – Т. III. – С. 248.

¹⁹³ Тимошенко Л. Хмельниччина і міщансько-селянське повстання в Дрогобичі 1648 року // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 1998. – Вип. 3. – С. 29.

¹⁹⁴ Сов'як П. Фольклор Дрогобиччини як вияв всенародної пам'яті і шани до козаків і Б. Хмельницького // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 3. – С. 46-49.

людей невинних губ'ячи, костели і кляштори луп'ячи. Особливе Кривonos на Подоллю тоє броїл»¹⁹⁵. Саме від них, а не від козаків, частіше всього зазнавали збитків православні селяни, міщани й духовенство. Якщо вірити Самовидцю, піддавалися нарузі навіть молоді ремісники, котрі «себі голови голили пополску, чуприну, пускаючи наверх голови»¹⁹⁶. Восени повстанці Калущини у с. Креховичах побили й пограбували 38 селян за те, що вони «не бунтували і їх компанії не допомагали»¹⁹⁷. Але навіть у діях таких загонів на теренах України рідко спостерігалися акції поголовного винищення православного населення у зайнятих поселеннях (якщо вони справді мали місце, бо мені не вдалося віднайти жодного свідчення джерел про подібні випадки). Тому не без подиву дибівський староста у листі до урядника Єлицького (початок вересня) констатував, що повстанці, де, «заставши намісника католика або шляхтича, хоч русина, нечувані мордування чинять, вогнем і мечем з ґрунту зносять...»¹⁹⁸. З цього приводу Ф. Сисин зробив тонке спостереження: висловлене здивування, що «котрийсь шляхтич падав жертвою нападу, хоча був русином, промовляє про існування концепції національної солідарності»¹⁹⁹.

У жодному випадку не можна замовчувати постійних і наполегливих зусиль очолюваного Б. Хмельницьким уряду Української держави, спрямованих на запобігання погромам міст і містечок, православних церков і монастирів, грабежам, винищенню населення тощо. Вже на початку червня було взято під захист церкви й монастирі. Видавалися універсали про охорону маєтків князя В. Д. Заславського й литовських панів, майна і володінь ряду міст та їхніх мешканців²⁰⁰. На даний аспект політики проливає дешифцію світла визнання ніжинського і чернігівського полковника П. Шумейка, зроблене в універсалі від 25 липня: «В тых добрах своих не тилко панове, – повідомляв козакам полку, – або теж мелник мелникови, але и сам пан гетман его милост Богдан Хмелницкий кривды не чинит и не розказует никому чинити...»²⁰¹.

Вживалися заходи для припинення руйнувань, грабежів і вбивств. Уже у 20-х числах червня гетьман розіслав універсали «по всій Україні», наказуючи, аби «кожен, як з нашого Війська Запорізького, так і з інших шляхетських підданих, під страхом суворої кари ці бунти і заворушення мусить припинити...»²⁰². Відоме його власне визнання, що «своїх від наїздів і шарпанини не чим іншим, тільки мечем приборкую, щоб вже більше це (кровополиття. – В. С.) не повторилося». Б. Хмельницький суворо заборонив

¹⁹⁵ Бевзо О. А. Назв. праця. – С. 121.

¹⁹⁶ Літопис Самовидця. – С. 53-54.

¹⁹⁷ Центральний державний історичний архів (Львів). – Ф. 5, спр. № 141, арк. 1218-1220.

¹⁹⁸ БМЧ. ВР. – Спр. № 143, арк. 27.

¹⁹⁹ Sysyn F. E. Stosunki... – S. 72.

²⁰⁰ ДАК. – Зібрання Русецьких, спр. № 41, арк. 63-64; ДБХ. – С. 54-63; 654.

²⁰¹ Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. – К., 1998. – С. 262.

²⁰² ДБХ. – С. 53.

М. Кривоносу «свавілля чинити, міста палити й руйнувати»²⁰³. Оскільки останній проігнорував гетьманське розпорядження, то був відкликаний з своїми полками і старшинами до табору, де їх покарали. Наказного гетьмана прикували ланцюгом до гармати, й він виплатив за своє звільнення чималий штраф; деяких старшин ув'язнили, інших стратили. Захоплених ними в'язнів звільнили²⁰⁴.

Під час осіннього Західного походу в Галичину, Б. Хмельницький, беручи в облогу Львів, попередив православних міщан, аби під час штурму ховалися у церкви, щоб уникнути можливих розправ²⁰⁵. Прибувши під Замостя, він розіслав у різні сторони підрозділи, заборонивши їм «палити і вбивати»²⁰⁶. У кінці листопада С. Кушевич повідомив зі Львова: «Цими днями минали Львів і свіжі полки Хмельницького, йдучи до нього під Замостя, однак не чинили ніякої шкоди, маючи заборону Хмельницького. Коли б така дисципліна та була у нашому коронному війську»²⁰⁷. Красномовне й багатозначне визнання з боку ворога визвольних змагань українців! Відповідним чином діяли і полковники. Зокрема, Л. Капушта в одному з листів до міської влади Перемишля зауважував: «Щоб ви не боронили хліба на той час, розуміється в тому, що маєте в цілості маєтки. Ті міста, які склонилися запорізькому війську, не було жодної найменшої кривди, крім тих, які супротивилися нам. Ми також християни, як і ви. Також обіцяємо вам чесним словом, що вам, панове міщане, не буде найменшої кривди, як і в інших містах, які не опиралися Запорізькому війську». В іншому листі полковник підкреслював, що «нехай ніхто нікого не боїться, ніхто нікого, хоч би ялях, хоч би і хто інший, щоб нам не супротивлялися. Жичу вам добра»²⁰⁸.

Ще один вкрай важливий аспект для розуміння сутності подій 1648 р. Маю на увазі надзвичайно інтенсивний процес зламу існуючого польського політичного устрою на теренах України та його заміни українським, кардинальних змін у соціальній структурі суспільства й суспільних відносинах, формах власності, сферах релігійного життя та національної самосвідомості. Масове покозачення селян і міщан супроводжувалося запровадженням «козацьких порядків», що означало створення місцевих органів влади за козацьким зразком. Відтак полки формувалися не лише як військові, але й військово-територіальні одиниці. В містах, за визнанням В. Д. Заславського, повстанці наставляли урядників, «окрему собі республіку створивши»²⁰⁹. Важко переоцінити значущість для розбудови армії й діяльності державного апарату ухвалених у червні «Статей про устрій Війська Запорозького», а також діяльності Б. Хмельницького по зміцненню

²⁰³ Там само. – С. 63, 67.

²⁰⁴ ЛНБ. ВР. – Ф. 5, спр. Оссолінських № 189/II, арк. 132; № 225/II, арк. 121.

²⁰⁵ Там само. – Спр. Оссолінських № 189/II, арк. 159.

²⁰⁶ ДОВ. – С. 194.

²⁰⁷ Кушевич С. Листи зі Львова. – № 4. – С. 122.

²⁰⁸ Цит. за: Грабовецький В. В. Назв.праця. – С. 73.

²⁰⁹ Цит. за: Липинський В. Твори. – Т. 2. – С. 145.

прерогатив гетьманської влади й створенню вертикалі виконавчої влади. До кінця року вже існувала республіканська за формою правління й унітарна за устроєм Українська держава.

Розвиток боротьби, радикалізація настроїв її учасників, розбудова владних структур істотно вплинули на еволюцію політичної програми гетьмана й старшини. Після здобутої перемоги під Пилявцями (вересень) вони вже були готові домагатися виокремлення козацької України (щонайменше у складі Брацлавського, Волинського, Київського, Подільського і Чернігівського воєводств, де «козаків багато») зі складу Польщі та її перетворення у третього суб'єкта (рівноправного з Польщею й Литвою) Речі Посполитої. Схоже, саме тому в оточенні гетьмана почалися розмови про утворення Руського князівства²¹⁰. А впродовж грудня 1648 – лютого 1649 рр. завершується процес формування у них державної ідеї, що передбачала створення незалежної від Речі Посполитої держави у межах проживання українського народу²¹¹. Як заявив гетьман під час лютневих (1649 р.) переговорів польським послам, «виб'ю з ляцької неволі народ всієї Русі»²¹². Аналіз виявлених сучасними вченими джерел повністю підтверджує наступний, зроблений М. Грушевським, висновок: «Козацько-шляхетська програма-мінімум скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися – хоч прихильників у сеї програми в козацько-шляхетських кругах і далі не бракувало. Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...»²¹³. Так було остаточно поховано «стару Ягелонську ідею співіснування трьох народів – польського, литовського й руського (українського та білоруського) в єдиній Речі Посполитій»²¹⁴.

Отже, зміст започаткованої у 1648 р. події полягав не тільки і не стільки в соціальному характері боротьби (хоча його у жодному випадку не можна недооцінювати, а тим паче ігнорувати), скільки в її національно-визвольній і конфесійній спрямованості проти польського гноблення, католицизму й іудаїзму, а також у розбудові незалежної Української держави. Взаємне переплетення й накладення різноманітних явищ, процесів і рухів, зрозуміло, істотно ускладнює з'ясування її типології, породжує дискусії навколо понятійного означення. Як спостеріг Ф. Сисин, «повстанню Хмельницького притаманні багато рис війни за незалежність (або горизонтальної революції), протонаціональної революції та регіонального руху, але щодо

²¹⁰ ЦДІАУК. – Ф. 1230, оп. 1, спр. 67, арк. 1; ВУР. – Т. 2. – С. 130; Липинський В. Твори. – Т. 3. – Філадельфія, 1991. – С. 19.

²¹¹ ВУР. – Т. II. – С. 117-118, 158; Заборовский Л.В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х-80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. – Ч. 1. – М., 1998. – С. 28-29; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 226.

²¹² АГАД. – Зібрання Браницьких з Сухой, спр. № 155/181, арк. 270.

²¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 1494.

²¹⁴ Оглоблин О. Українсько-московська угода 1654 // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 158.

однозначного ототожнення повстання з цими типами суспільних рухів є серйозні застереження»²¹⁵. Притримуючись (як на моє розуміння) концепції модерністів на сутність понять «нація» та «національний», він обережно підходить до характеристики повстання як «національного українського», визнаючи її водночас надто широкою і завузькою. Називаючи його «великим українським повстанням», вчений вважає дискусійним вживання щодо нього терміну «революція» (тут важливо наголосити, що Ф. Сисин не зараховує цього терміну до помилкових і не відкидає його, а відзначає лише дискусійність використання)²¹⁶.

Враховуючи «кардинальність трансформацій» в українському суспільстві, масштаби, зміст, форми й характер боротьби, яка спалахнула у 1648 р., вважаю, що існують вагомі підстави, аргументовані аналізом джерел і результатами наукового пошуку вчених, характеризувати українські події революцією (типологічно близькою до Нідерландської), спрямованою на виборення незалежності й розбудову самостійної держави. Поділяю розуміння терміну «революція», запропоновані С. Хантінгтоном та С. Нойманом. Перший з них характеризує її як «внутрішні швидкі, фундаментальні і насильницькі зміни у панівних цінностях і міфах суспільства, його політичних інститутах, соціальній структурі, керівництві, способах діяльності і політиці уряду»²¹⁷; другий – «як радикальну зміну політичної організації, соціальної структури, характеру контролю над власністю і панівного міфу про суспільний лад, – що все разом вказує на глибокий розрив у тяглості та спадкоємності розвитку»²¹⁸. Як бачимо, в головнішому вони тотожні або близькі між собою.

У світлі висловлених міркувань виглядають хибними часто вживані (переважно у польській історіографії) терміни «козацьке повстання», «козацька війна», «козацька революція», «селянська війна» тощо, бо вони ігнорують національно-визвольну й конфесійну боротьбу українців та їх зусилля на розбудову власної держави, зводячи сутність події до соціального конфлікту у Речі Посполитій. Не повністю відображають сутність події дефініції «українське повстання», «визвольна (чи національно-визвольна) війна», оскільки не враховують, по-перше, того факту, що «з українсько-польською війною поєднувалась і перепліталась соціальна боротьба всередині українського народу»²¹⁹; по-друге, становлення якісно нової моделі соціально-економічних відносин на теренах козацької України; по-третє, процесів державотворення й суспільно-політичної боротьби в Українській державі. Й науково недолугими виглядають спроби характеризувати ці події «польсько-козацькою війною», оскільки, з одного

²¹⁵ Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького... – С. 574.

²¹⁶ Там само. – С. 574-578.

²¹⁷ Цит. за: Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизации. – М., 1999. – С. 46.

²¹⁸ Цит. за: Сисин Ф. Чи було повстання Богдана Хмельницького... – С. 574.

²¹⁹ Ісаєвич Я. Передмова // Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 8-9.

боку, береться національно-політичне означення, а з другого – соціальне (це, якби, наприклад, називати польські повстання за незалежність під проводом Т. Костюшки, 1830-1831 і 1863-1864 рр. проти панування Російської імперії «російсько-шляхетськими війнами»).

Насамкінець ще два міркування з приводу концепції подій 1648 р. Н. Яковенко. По-перше, впадає в око явна невідповідність між проголошеною постмодерністською методологічною засадою непізнанності історії й претензійністю власних поглядів на «безсторонню» «правду історії». Якщо «правди» історії немає, то її немає для всіх, навіть для тих, хто добровільно звалив на свої плечі обтяжливі обов'язки «тягнути на собі ту лідерську функцію» в українській історіографії. «А якщо нема однозначної правди для людської особистості, – зауважував Даніель Бовуа, – то чому, можна було б запитати, повинна існувати «правда» історії або людських спільнот? Спільноти, як і одиниці, потребують «личин», тобто масок, щоб виправдовувати свою поведінку, щоб нав'язувати її іншим, ілюструвати якісь засади, гоїти рани, сублімувати обмани. А якщо так, то немає значення, чи ми живемо в «правді», що є начебто первинною, фактографічною, конкретною, науковою, встановленою, чи в «правді» казковій, легендарній, перебільшеній, деформованій, вигаданій, ідеалізованій, ілюзорній, вторинній. Просто правди немає»²²⁰.

По-друге, оповиті серпанком магічних гасел «сучасного наукового мислення» головніші теоретичні положення концепції у своїй основі на пробу виявилися переважно підмальованими постулатами тривіального (кількасотрічної «свіжості») польського історичного міфу «домової війни». У гарній модерністській (чи точніше постмодерністській) обкладинці підсовується «чужа мудрість»²²¹, що добачала у найбільшій і найтрагічнішій битві українців за незалежність лише внутрішньопольський соціальний конфлікт, яку маємо (перебуваючи у полоні «старих догм») із вдячністю прийняти за сувору «правду історії» й останнє слово «сучасного наукового мислення».

²²⁰ Бовуа Д. Міф «східних країн», або як йому покласти край // Україна: культурна спадщина... – Вип. 5. – С. 125.

²²¹ Исаевич Я. «Чужая мудрость», или граждане без мифологии?... // Российско-украинский бюллетень. – 2000. – № 5. – С. 107-108.